

Міністерство освіти України
Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди

Л.А. ЛИСИЧЕНКО

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА СИСТЕМА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Харків-1997

Лисиченко Л.А.

Лексико-семантична система української мови. Харків. Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди.—Х.—1997.— 129 с.

У книзі висвітлюються актуальні проблеми сучасної лексичної семантики: визначаються основні параметри вивчення слова як одиниці лексико-семантичної системи і основні наукові поняття семасіології.

Книга розрахована на викладачів і студентів філологічних факультетів та учителів—словесників.

Друкується за рішенням Вченої ради Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

Рецензенти: доктор філологічних наук, професор Ломакович С.В.; кандидат філологічних наук, професор Авксентьев Л.Г.

© Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди, 1997

ВСТУП

Слово, як відомо, є однією з найважливіших мовних одиниць, у якій фіксуються в узагальненому вигляді наслідки пізнавальної діяльності людини. Питання про місце слова у мові, про його функції, значення, семантичну структуру має тривалу історію, воно по-різному розв'язувалося в залежності від рівня розвитку мовознавства і суміжних із ним наук, від світоглядної позиції дослідника. Незважаючи на багатоманітність підходів до вивчення слова, воно на всіх етапах розвитку мовознавства, в усіх його напрямках вважалося одним з основних мовних елементів.

Із розвитком структурних методів дослідження, відповідно до яких мова розглядається як замкнена самодостатня знакова система, основна увага зосереджується на вивченні внутрішньомовних, внутрішньосистемних відношень, специфіки мови, але при цьому применшувалась роль зв'язків мови з позамовними явищами, її суспільною природою, психічними процесами, що відбуваються в свідомості людини при користуванні мовою. Оскільки значення слова для свого розкриття вимагає виходу за межі мовної системи, врахування позамовних чинників, частина представників структурної лінгвістики виносить питання про слово і його значення за межі мовознавства. Фердинанд де Соссюр одним із перших висловив думку, що "звичайне розуміння слова несумісне з нашим уявленням про конкретну одиницю мови. Конкретну одиницю мови слід шукати не в слові" [56,137-138]. Хоч у тій же роботі названого автора наявне й твердження, що "слово, незважаючи на труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиниця, що невідступно уявляється нашому розуму як щось центральне в усьому механізмі мови" [56,143]. Значна частина послідовників вчення де Соссюра розвивала переважно думку про те, що слово не належить до структурних одиниць мови.

Слово, як і сама мова, є складним явищем, через що воно важко піддається визначенню. В.В.Виноградов, відзначаючи складність слова, разом із тим застерігав проти однобічного підходу до нього: "Лінгвісти уникають,— пише він,— давати визначення слова або вичерпний опис його структури, охоче обмежуючи своє завдання вказівкою тільки деяких зовнішніх (переважно фонетичних) або внутрішніх (граматичних і лексико-семантичних ознак слова). При однобічному підході до слова одразу ж виступає суперечлива складність його структури, і загальне поняття слова подрібнюється на численні емпіричні різновиди слів. З'являються "слова фонетичні", "слова граматичні", "слова лексичні" [15,13]. Незважаючи на складність слова як лінгвістичної одиниці, більшість дослідників відносить його до основних, базових одиниць мови.

Слово є одиницею, яка тісно пов'язана з усіма рівнями мови і в кожному з них може

бути предметом аналізу в окремому аспекті. Такі всеосяжні зв'язки слова у мовній системі дають підстави вважати, що в ньому "діалектично поєднуються, схрещуються, взаємодіють фонетичні, фонологічні, семантичні та граматичні мовні реальності, інакше кажучи, воно становить їх діалектичну єдність, з її специфічним виявленням у кожній конкретній мові" [59,7]. З погляду фонетики, слово — це певна послідовність фонем, які перебувають у взаємодії, звуковий комплекс, за яким закріплене певне значення; з погляду словотворення воно є реалізацією певної словотворчої моделі у зв'язку з індивідуальним значенням; у граматиці вивчаються граматичні значення і засоби зв'язку слів у словосполученні і реченні; на лексико-семантичному рівні вивчаються значення слів і їх смислові зв'язки між собою. На фонетичному, словотвірному, граматичному рівнях слово аналізується у взаємодії з неоднорідними, неоднотипними з ним мовними одиницями—меншими за слово (фонема, морфема) або ж більшими за нього (словосполучення, речення)¹. На лексико семантичному ж рівні, при аналізі лексичного значення слова воно розглядається у зіставленні з однотипними з ним одиницями — словами ж. Виходячи з такої складної природи слова, його і вважають необхідною одиницею "мови і в галузі лексики і в галузі граматики. Усі інші одиниці (наприклад, морфема, фразеологічні єдності, будь-які граматичні конструкції) так або інакше зумовлені наявністю слів, отже, передбачають існування такої одиниці, як слово" [55,11].

В.В.Виноградов зазначав, що питання про слово настільки не вивчене, що лінгвісти навіть не беруться визначити слово. За час що минув від написання цих слів, вивчення слова, зокрема його семантичної структури просунулось далеко вперед, і тепер ми маємо кілька визначень слова. Так М.А.Жовтобрюх дає визначення слова як найменшої самостійної одиниці мови, "що складається зрідка з одного звука, а частіше із граматично оформленого звукового комплексу, за яким суспільною практикою закріплене певне значення і якому властива відтворюваність у процесі мовлення"[59,13]. Як бачимо, визначення це характеризує слово з фонетичного, граматичного й семантичного (у найзагальнішому вигляді) поглядів, а також відзначає відтворюваність слова як мовної одиниці. Автор не включає у визначення номінативну функцію, хоч у викладі, що передує наведеному формулюванню, визначає її як найголовнішу ознаку слова. Д.М.Шмельов визначає слово, як найменшу одиницю найменування, "що характеризується ціліснооформленістю (фонетичною і граматичною) та ідіоматичністю"[64,55]. До цього

¹ Не становлять винятку й ті випадки, коли слово складається з однієї морфемі і навіть однієї фонемі, а також ті, коли слово становить речення.

визначення приєднується і Г.А.Уфимцева[61,38]. Обидва визначення підкреслюють номінативну функцію, ціліснооформленість (граматичнооформленість у М.А.Жовтобрюха) і ідіоматичність (чи відтворюваність як її прояв) слова як найхарактерніші ознаки його.

У подальшому викладі при аналізі семантичної структури слова ми будемо виходити з викладеного вище розуміння місця і функції слова в системі мови. Це розуміння вироблене лінгвістичними дослідженнями, які узагальнюють і творчо розвивають кращі здобутки вітчизняного і зарубіжного мовознавства.

ЛЕКСИЧНА СИСТЕМА

Усі слова, наявні в мові, становлять її *лексичний*, або *словниковий склад*. Слова, як і одиниці інших рівнів мови (фонема, морфема, конструкція), зіставляються і протиставляються між собою за цілим рядом ознак, перебувають у взаємодії, вони певним чином організовані, тобто являють систему. Вони можуть зіставлятися з одиницями інших рівнів і між собою. Розділ мовознавства, у якому вивчається лексична система, називається *лексикологією*. На лексичному рівні слова вивчаються у взаємодії з однотипними їм одиницями — словами ж.

Лексичний склад найбільш безпосередньо пов'язаний з позамовною дійсністю, при значній стійкості і традиційності він безперервно реагує на найменші зміни в суспільстві: із змінами в позамовній дійсності пов'язане виникнення нових, зникнення, відхід на периферію лексичної системи застарілих слів і значень. Виходячи з такої тісної взаємодії лексичної системи з позамовною дійсністю, лексичний склад розглядають як відкриту, незамкнену систему, до особливостей якої належить те, що вона взаємодіє із зовнішнім середовищем і характер цієї взаємодії визначає її власну сутність. Із вказаною особливістю лексики пов'язана друга суттєва особливість — рухливість. Цією особливістю пояснюється не тільки поява нових і зникнення застарілих слів, а і глибинні семантичні зрушення, що приводять до зміни лексичної і синтаксичної сполучуваності слів.

Системність лексичного складу сучасної мови виявляється у всіх її елементах: в організації тематичних лексичних груп, у структурі багатозначного слова, у наявності синонімічних, антонімічних і т.п. зв'язків.

У лексичній системі, як і на інших рівнях мови, слова можуть вступати у відношення двох типів: 1) відношення семантичної опозиції, або протиставлення, і 2) відношення семантичної подібності, або синоніміки¹. Це свідчить, що окремі значення слів можуть або протиставлятися за певними ознаками, або ототожнюватися. Ознаки, за якими два значення протиставляються, називаються *диференціальними*. Ознаки, за якими значення об'єднуються в групу, називаються *інтегральними*. Найменша диференціальна ознака двох значень називається *семою*. Так слова *ліс* і *бір* ототожнюються за основним значенням "площа землі, поросла деревами", і протиставляються тим, що в слові *бір* виділяється ознака за породою дерева, а в слові *ліс* такого обмеження немає. Отже для цих двох слів інтегральною семою є "площа землі, поросла деревами", а диференційною семою для слова

¹ Не слід плутати синонімічні відношення і синоніми, оскільки не всі слова, що вступають у синонімічні відношення в контексті, є синонімами.

бір є "хвойними".

Значення кожного слова має семи, які, так би мовити, лежать на поверхні і відомі кожному мовцеві. Наприклад, кожному відомо, що хата це житловий будинок (виділяємо семи "будинок", "житловий"), школа - установа, де навчаються (семи "установа", "для навчання"). За цими ознаками ми й розуміємо слово. Такі семи, які необхідні для розуміння слова і явно виражені, помітні для мовця, називаються *експліцитними*, вираженими. Однак у кожного явища, предмета, ознак значно більше, проте вони в звичайному спілкуванні ніби приховані і тільки чекають тексту, в якому можуть проявитися, *актуалізуватися*. Такі приховані семи називають *імпліцитними*. Вони можуть актуалізуватися в похідних значеннях, у похідних словах або в окремих випадках уживання. Так, у слова *батько* сема "дбати" у звичайному вживанні не виражена, а в прикметнику *батьківський* вона виявляється (наприклад, в сполученнях *батьківське піклування* або *батьківська доброта*, де слово *батьківський* має значення "такий, як у батька"). Або: у слова *сіяти* сема пори року, в яку відбувається дія, прихована, але вона стає основою похідного значення іменника мотивованого цим словом (*сімба* - це не тільки "дія за значенням "сіяти", а й "пора року, коли сіють").

Приховані семи можуть становити основу не тільки нових загальноуживаних значень, а і образного переосмислення значення. Наприклад, прикметник *голубий* означає колір, однак поет називає голубим дитинство, проявляючи (експлікуючи) сему "ніжний". Значення слів, які виникають або вживаються принагідно чи і одноразово, називаються *оказіональними*.

Вивчення лексичного складу, як і інших рівнів мови, може бути *синхронічним* і *діахронічним*. При *синхронічному* підході вивчається словниковий склад певного історичного періоду; при *діахронічному* вивченні словникової системи аналізуються історичні процеси, що відбуваються або відбувалися в ній. Синхронічний і діахронічний аспекти вивчення мови тісно пов'язані між собою.

Синхронічне дослідження лексики навіть з метою вивчення системних зв'язків між словами важче відмежувати від діахронічного, ніж вивчення одиниць фонетичної або граматичної системи. Лексичний склад перебуває в безперервному русі внаслідок тісного зв'язку з позамовною дійсністю, що безперервно змінюється, і з вдосконаленням наших знань про неї, через що в лексиці дуже помітні процеси і явища, які в сучасній мові виявляють тенденції її розвитку.

ПАРАДИГМАТИЧНІ І СИНТАГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ

Слова в лексичній системі перебувають у двох типах відношень — *парадигматичних* і *синтагматичних*. Парадигматичні — це відношення між одиницями в мовній системі поза їх сполученням з іншими однотипними одиницями, в цьому разі — словами. Значення слова в багатозначному слові, в синонімічному ряді, в стилістичній системі, взяті поза текстом, перебувають у парадигматичних відношеннях. Синтагматичні відношення зумовлюють сполучуваність слів при побудові тексту. Парадигматичні відношення передбачають можливість вибору (певного значення багатозначного слова, одного з синонімів, одного з можливих стилістичних варіантів тощо). Синтагматика реалізується при послідовному включенні однієї з одиниць парадигматики в текст.

Як ми вже зазначали, в залежності від семантичних ознак, за якими відбувається виділення, парадигми можуть бути більш простими і складними. Так, слова антонімічної пари *рух - спокій* ототожнюються за загальним значенням “стан” і протиставляються характером стану. Це приклад простої парадигми. Більш складними є парадигматичні відношення між членами синонімічної групи, окремими значеннями полісемантичного слова, у семантичних групах. Так, у семантичній групі *діброва, гай, байрак, бір* ототожнюючим семантичним елементом є “ліс”. Крім цієї основної ознаки, кожне з слів має ще й диференціальні ознаки: *діброва* — “листяний ліс на родючих ґрунтах, у якому переважає дуб”, *гай* — “невеликий, переважно листяний ліс”, *байрак* — “ліс у яру, в долині”, *бір* — “шпильковий ліс”. Отже, слова *діброва* і *гай*, крім значення “ліс”, ототожнюються ще ознакою “листяний ліс”, але протиставляються розмірами (*гай* - “невеличкий ліс”) і наявністю/відсутністю ознаки за породою дерев (*діброва* — “ліс, у якому переважає дуб”). Слова *діброва* і *гай* разом протиставляються слову *бір* за наявністю семантичної ознаки листяний/шпильковий ліс (*бір* - шпильковий, *діброва* і *гай* - листяний ліс). Слово *байрак* протиставляється іншим членам даної парадигми наявністю семантичної ознаки за місцем розташування “у яру, в долині”.

Парадигматичні відношення між словами дають можливість носіям мови добирати з мовної системи слово з найбільш точним і відповідним змістові висловлювання значенням.

Значення слова зумовлюється не тільки співвіднесеністю його в мовній системі з однотипними одиницями, а й характером зв'язків з іншими словами у висловлюванні. Відношення, що виникають при послідовному включенні слів у текст називаються синтагматичними відношеннями. Наприклад, значення іменника можуть відрізнитися характером присубстативного керування: іменник *гігант* має два значення: 1) “велика на зріст людина, велетень”, 2) “видатна в якій-небудь галузі людина”. Друге значення

виявляється тільки в сполученні з родовим відмінком іменника, що вказує галузь, у якій людина є видатною (гігант науки).

Слово як мовна одиниця взаємодіє з усіма рівнями мови, через що може аналізуватися в різних аспектах. Воно складається з фонем, отже, може аналізуватися з фонетичного погляду. Оскільки слово складається з морфем, його можна вивчати з погляду морфологічного. Слова утворюються за певними моделями, тому слово може аналізуватися з погляду словотворення. Слово має певне значення і вивчається в ряду однотипних з ним одиниць — слів — як одиниця лексико-семантичного рівня. Слово є складовою частиною словосполучення і речення, через що є предметом розгляду синтаксису. Отже, слово вивчається в кожному розділі в різних аспектах. Нас у даній роботі слово цікавить як одиниця лексико-семантичного рівня мови.

ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Оскільки вивчення лексичної семантики з необхідністю передбачає зіставлення лексичного значення слів, необхідно насамперед визначити, з якого розуміння поняття "значення слова" ми будемо виходити. Питання про значення слова цікавить учених різних галузей науки — мовознавства, філософії, логіки, психології та інших. Вчення про значення слова розвивалося поступово, в пошуках, пов'язаних із розвитком суміжних із мовознавством наук і самого мовознавства. Через односторонні визначення, які нерідко зовсім ігнорували мовну специфіку слова або ж ураховували тільки її і вилучали поняття значення слова та й самого слова з лінгвістики, поступово виробляється сучасне розуміння цього поняття.

По-перше, в багатьох випадках дослідники уникають питання про сутність значення слова, оперуючи цим терміном як чимось уже визначеним і зрозумілим. Про існування в певних колах такої позиції свідчить, зокрема, В.Мюс, який пише, що ми не знаємо, що таке значення: "Ми тільки знаємо, що значення є, існує. Ми не можемо дати йому жодного визначення. Проте всі мовознавці мають на увазі наявність значення й працюють із ним. Оскільки інакше навіщо б існувала мова, якщо не для передачі значень" [66,12]. Таке ставлення до значення слова впливає з недостатньої розробленості питання і ні в якому разі не може задовольняти дослідників, оскільки воно відволікає увагу від пошуків розв'язання проблеми. Свідченням відмови від розкриття поняття значення слова є також те, що в ряді робіт, зокрема посібників, це поняття обминається.

Другий підхід полягає в тому, що слово не має власного значення, а є тільки "ключем" для розв'язання певної ситуації, те, що називають значенням, міститься не в слові, а поза ним. Ця позиція неодноразово піддавалась справедливій критиці й спростуванню, та й самі її автори, зокрема, Л.Блумфільд, не завжди були послідовними в своїх твердженнях.

Переважає більшість лінгвістів, у тому числі й ті, що відмовляються від розкриття поняття "значення слова", не тільки визнають, що слово є двосторонньою одиницею, якій властиве не тільки звучання, а й значення, але і вважають, що значення відіграє важливу роль у відображенні об'єктивної дійсності.

Проте в підході до характеристики сутності значення мали і досі мають місце різні погляди.

а) Одне з найдавніших визначень сутності лексичного значення виникло в результаті ототожнення або надмірного зближення явищ мови і мислення і відповідно категорій мови і логіки. Згідно з такою логіцистичною точкою зору, значення слова дорівнює поняттю, яке

воно виражає ("значення слова є поняття", а "поняття — це значення слова"), або ж значення слова визначається як відношення між словом і поняттям. У сучасному мовознавстві понятійна основа слова вважається найсуттєвішим компонентом лексичного значення більшості слів, але вона не охоплює все значення. При ототожненні лексичного значення з поняттям, по-перше, на задній план відсувається зв'язок поняття і значення слова з позамовною дійсністю, яка в них нерідко по-різному виражається, а також визнається несуттєвою відмінність у змісті поняття, з одного боку, і значення слова, з другого, знімається питання про своєрідність мови як засобу спілкування і формування та вираження думок, про специфіку окремих мов. Із таких теоретичних передумов випливають спроби створення універсальної для всіх часів і всіх мов семантики, завданням якої начебто є "створити статичну семантику, яка буде аналізувати й упорядковувати в систему значення, що існують в усі часи в умі всіх "споживачів" мови, і вивчати чисті значення без їх відношення до форми і розвитку"[65,264]. Така позиція, при якій значення слова визначається тільки через поняття, невірна вже тому, що, як слушно відзначав В.А.Звегінцев, "передбачає автономне існування понятійного змісту мови, який розвивається за законами не мови, а логіки і який не пов'язаний, отже, із "природною матерією мови", яка виступає в такому разі як несуттєвий і позбавлений будь-якої формоутворюючої сили зовнішній знак"[23,12-13].

б) У минулому сторіччі розвиток психології привів до виникнення в філології, зокрема в лінгвістиці, напрямку, який одержав назву психологізму. У семасіології це викликало спроби розкрити лексичне значення через уявлення як еквівалент значення. Проте вже на перших етапах розвитку психологізму серед представників цього напрямку висловлюються думки, що значення слова і уявлення не тотожні. Так, О.О.Потєбня, який характеризував слово як звукову єдність "із зовнішнього боку, і єдність уявлення і значення, з внутрішнього" [45,13], разом із тим відзначав, що значення й уявлення не тотожні, що "у значенні завжди міститься більше, ніж в уявленні" [45а,21], оскільки значення є більш високим ступенем узагальнення, ніж уявлення.

Автори, які характеризують значення слова через уявлення, не враховують узагальнюючої ролі слова. Крім того, така оцінка значення, як і розкриття його тільки через поняття, є односторонньою і не враховує зв'язків значення з явищами і його внутрішньомовних характеристик, які відіграють дуже важливу роль у формуванні значення. Можливо, тут просто не враховуються відмінності між мовою і мовленням.

в) Третій тип визначень полягає в тому, що значення слова розкривається через його

предметну віднесеність. Таку думку обстоюють С.К.Огден і Й.А.Річардс, які зводять лексичне значення до відношення між словом і предметом. Висловлюється вона і в окремих працях інших лінгвістів. Наприклад, Л.А.Булаховський вважав, що “значення... це той зміст його, який виявляється по відношенню до дійсності, заявляє про своє реальне існування наявністю в основному однакового розуміння в того, хто вимовляє слово, і в того, хто його чує” [9,12]. Ще більш виразно формулює подібне розуміння значення слова О.В.Калінін: “Значенням слова, — на його думку, — називається його співвіднесеність, зв'язок із певними явищами дійсності” [68,16]. Таке визначення недостатнє тому, що значення слова є узагальненим, воно утворюється внаслідок абстрагування від рис конкретних предметів, явищ і навіть груп їх, предметна віднесеність є тільки певним компонентом значення, який реалізується, виходить на перший план у мовленні, а не дорівнює всьому змістові значення. Заперечуючи проти одностороннього підходу до значення, який полягає у визначенні його тільки через предметну віднесеність, Г.А.Уфимцева пише: “Усвідомлення основної семіологічної категорії — лексичного значення слова — виключно за референтом, без урахування системних зв'язків слів і конкретних умов їх семантичного поширення в мовленні, фактично виключало можливість знакового підходу до слова, його дослідження в системі; останнє вивчалось більше зовні, ніж ізсередини” [61,36].

г) Із виникненням структуралізму, який розглядає мову як замкнену знакову систему, усі елементи якої пов'язані внутрішньомовними відношеннями, з'явилися спроби і лексичне значення слова визначити тільки через його дистрибутивні зв'язки. Так, Е.А.Найда писав: “Єдиний спосіб “визначити” значення слова charge - це описати (звичайно ілюструючи словосполученнями і реченнями) його дистрибуцію” [67,82]. Аналогічне визначення лексичного значення слова знаходимо й у В.А.Звегінцева [22,123]. Спроба визначити лексичне значення тільки через дистрибутивні зв'язки є такою ж односторонньою, як і всі названі раніше.

У кожному із визначень (через поняття, уявлення, предметну віднесеність, дистрибутивне оточення) було раціональне зерно, але кожне з них враховувало переважно одну сторону значення, один зв'язок його. Насправді ж слово є поліфункціональною мовною одиницею. Як пише Г.А.Уфимцева, “слово охоплює фактично весь обсяг мовних функцій: номінативну (позначення), сигніфікативну (узагальнення), комунікативну (спілкування) і прагматичну (експресивного вираження й емоціонального впливу)” [61,39]. Отже, значення слова є явищем складним і багатогранним.

У дальшому викладі ми виходимо з виробленого в мовознавстві останніх років

розуміння значення слова як мовної одиниці, в якій відбивається вся складність мови як суспільного явища взагалі і слова як одиниці мовної системи зокрема. Із такого розуміння виникає і вивчення лексичного значення як багатокомпонентного явища.

Значення слова утворюється внаслідок абстрагуючої діяльності людського мислення в процесі пізнання оточуючого світу. Пізнаючи явища, людина дає їм назву, тобто закріплює за кожним із них певний звуковий комплекс. При цьому слово стає елементом мови тільки в тому разі, коли назва є спільною для мовного колективу, тобто суспільно усвідомленою. Таким чином, слово дає назву явищу, виконує в мові *номінативну* (називну) *функцію*. Так, слова *сонце, гора, книга, читати, веселий, швидко* називають певні явища, але нічого про них не повідомляють. Тому слово називають номінативною, називною одиницею мови.

Проте є в мові слова (займенники, прислівники займенникового походження), які номінативну функцію виконують не безпосередньо а опосередковано. Такі слова, як *він, той, хто, там, тоді* і т.п. не називають предмет чи явище, а лише вказують на них і набувають значення того слова, яке вони заступають у тексті. Наприклад, займенник *він* може заступати будь-який іменник чоловічого роду, прислівник *там* — будь-яку обставину місця, виражену прислівником (вгорі, внизу), іменником (у лісі) і навіть підрядним реченням. Ці слова виконують *вказівну* (дейктичну) функцію в мові, номінація ж у них проступає в контексті при співвіднесенні з номінативними словами.

Нарешті, є в мові слова, про які завжди говорять, що вони не виконують номінативної функції, не мають лексичного значення. Це службові слова (прийменники, сполучники), які нібито виконують тільки граматичну функцію. Однак насправді в них міститься рудимент лексичного значення, який ускладнює граматичне значення додатковим смисловим відтінком: у сполученні *за річкою* прийменник *за* виражає не тільки граматичне значення, а і вносить відтінок просторового значення. Проте це питання вимагає додаткового дослідження.

ЛЕКСИЧНЕ І ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Для того, щоб мова могла виконувати свої основні функції — *комунікативну* (функцію спілкування) і *експресивну* (функцію формування і вираження думок) — мало номінативних одиниць. Для побудови речення, що, як відомо, являє собою слово або групу слів, які виражають відносно закінчену думку, мало того, що слова називають явища. Необхідно ще, щоб у них були елементи, що відбивають відношення, у яких перебувають явища дійсності. У зв'язку з такою складністю функцій, які виконує слово, у ньому наявні два види значень — лексичне і граматичне.

В основі лексичного значення лежить історично закріплена у свідомості людей співвідносність слова з певним явищем дійсності. Ця співвідносність виробилась у суспільстві і передається ним усім членам мовного колективу.

Грамматичним називається таке додаткове абстрагуюче значення, яке виражає різні відношення слова, що супроводять його основний (лексичний) зміст. Грамматичне значення забезпечує здатність слова вступати в різні відношення з іншими словами за законами граматики даної мови.

Співвідносність слова з явищами позамовної дійсності називається предметною віднесеністю, або співвіднесеністю з предметно-понятійним рядом. Лексичне значення має мовну функцію і співвідносне з предметним і логічним рядом. Грамматичне ж виконує мовну функцію, але не має предметної віднесеності. Лексичне дає назву, граматичне є засобом вираження зв'язків між явищами.

Ці два значення тісно пов'язані між собою. У залежності від характеру сполучення і взаємодії лексичних і граматичних значень у слові розрізняють структурно-семантичні типи його. Але разом із тим ці два типи значень різні як за характером абстракції, так і за функціонуванням у мові. О.І.Смирницький писав з цього приводу: "Тісна об'єднаність граматичного моменту в слові з моментом лексичним ні в якому разі не веде до змішування цих моментів: будучи тісно пов'язані в одних і тих же морфемах, ці моменти все ж чітко і принципово відрізняються один від одного" [55,13]. Одне і теж слово в залежності від його функції в реченні і характеру зв'язків з іншими словами може мати різні граматичні значення: іменник — різні значення відмінка і числа, дієслово — способу, часу, виду, особи, числа і т.п., прикметник — роду, числа, відмінка тощо: *стіл стоїть у класі; столи стоять у класі; на столі стоять квіти*. Незважаючи на те, що слова *стіл, стояти* мають різне граматичне значення, вони не змінюють свого лексичного значення. Слово, таким чином, включає всю сукупність граматичних форм.

І лексичне, і граматичне значення є формами закріпленого суспільною практикою відображення об'єктивної дійсності. Вони відрізняються характером абстракції і функцією в мові, розглядаються у різних розділах мовознавства: граматичне значення в граматиці, лексичне — в лексикології.

У більшості слів лексичне значення є більш прозорим, а граматичне виконує в них, на перший погляд, підпорядковану функцію. Це так звані повнозначні слова (іменники, прикметники, дієслова, прислівники). В частині ж словникового складу (сполучники, прийменники) на перший план виступає їх граматичне значення, воно нерідко зовсім

затушовує лексичне. Оскільки в них на першому плані стоїть граматична функція, то їх розглядають здебільшого в граматиці і рідко в лексикології.

КОМПОНЕНТНИЙ СКЛАД ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Говорячи про лексичне значення слова, ми вказуємо на предметну віднесеність як його основу, але цього недостатньо для визначення такого складного явища, як лексичне значення. "Якби структура слова,—писав В.В.Виноградов,— була тільки двосторонньою, складалася лише із звука і значення, то в мові для кожного нового поняття і уявлення, для всякого нового відтінка в думках і почуттях повинні були б існувати або виникати особливі, окремі слова" [15,16].

Визначення лексичного значення слова тільки через предметно-понятійну віднесеність не дає відповіді на цілий ряд питань, пов'язаних із семантикою слова. Наприклад, чому одне й те ж явище дійсності може називатися різними словами: *іти—брести—простувать, красивий—вродливий—гарний, робота—праця—труд* тощо. Таке визначення не дає відповіді й на друге питання: чому один звуковий комплекс може називати близькі, але різні явища або і зовсім відмінні поняття. Так, у слові *грунт* словники визначають шість значень: 1) верхній шар землі; 2) дно водойми; 3) підстава для якоїсь дії; 4) гірська порода, на якій залягає копалина; 5) застаріле садиба. Слово *вік* має п'ять значень: 1) століття; 2) життя; 3) епоха, період часу; 4) тривалий час; 5) період у розвитку кожної людини. Тільки предметно-понятійною віднесеністю наявність кількох значень у названих, як і у великої кількості інших слів, пояснити не можна.

Звідси очевидно, що лексичне значення слова складається не тільки з предметно-понятійної віднесеності звукового комплексу, а і з цілого ряду інших, як позамовних, так і внутрішньомовних факторів. Тому в сучасній лінгвістиці говорять про компонентний склад лексичного значення.

Лексичне значення слова як мовного знака є двосторонньо визначеним, його зміст обумовлюється 1) відношенням його до позамовної дійсності; 2) системними зв'язками з іншими словами. У залежності від такої двосторонньої зумовленості ми можемо поділити компоненти, що характеризують лексичне значення слова, на дві групи: 1) зумовлені позамовними явищами; 2) зумовлені місцем слова у мовній системі.

СЕМАНТИЧНІ КОМПОНЕНТИ, ЗУМОВЛЕНІ ПОЗАМОВНИМИ ФАКТОРАМИ

До цієї групи компонентів належить уже згадувана предметно-понятійна віднесеність слова. При цьому слід мати на увазі, що слово зв'язане з предметом не безпосередньо, а через поняття, яке утворилося в свідомості людей про цей предмет. У залежності від ступеня

абстрагування значення слова в ньому можуть переважати або предметний (денотативний), або понятійний (сигніфікативний) компонент значення. Так, в назвах конкретних явищ (сонце, дерево, людина тощо) переважає компонент предметний (денотативний), а в назвах абстрактних понять (наука, розвиток тощо) — понятійний (сигніфікативний). У працях з лексичної семантики нерідко використовуються терміни *денотативне і сигніфікативне значення*. Однак це неправомірно, бо лексичне значення єдине, тому денотат і сигніфікат варто розглядати як компоненти значення, а не окремі значення. Оскільки ці два компоненти — предметний (денотативний) і понятійний (сигніфікативний) — тісно пов'язані між собою, то варто говорити про єдиний предметно-понятійний компонент. Саме цим терміном ми й будемо користуватися в цій книзі. Лексичне значення співвідноситься з предметом чи явищем не безпосередньо, а опосередковано, через те поняття (сигніфікат), що склалося в нашій свідомості про нього. На цій особливості ґрунтується узагальнююча роль значення слова, яке існує в парадигматиці: слово називає не кожне явище або предмет, а на основі узагальнення їх ознак стає представником цілого класу явищ: слово *дитина* — усіх дітей, *сосна* — усіх сосен, *вода* — будь-якої води, *думка* — всякої думки.

У тексті із предметно-понятійного ядра значення на перший план може висуватися то одна, то друга частина в залежності від ступеня узагальнення в тексті. Наприклад, у реченні "Вовк — хижак" слово *вовк* має найбільш узагальнене значення, бо називає всіх вовків, тому в ньому більш виразно виступає понятійний компонент. У тексті ж "На галявину вийшов вовк" більше проступає предметний компонент, бо мовиться про окремого вовка, а понятійний компонент приглушується. Якщо ж при слові *вовк* є ще конкретизуючі слова (великий, сірий, старий тощо), то понятійний компонент ховається за предметним. У цьому разі у нашому мисленні відбувається процес, подібний до того, який ми спостерігаємо в кіно при так званому "напливі" одного кадра на другий: одна картина затуманюється другою.

При визначенні понятійної віднесеності слова більшість лінгвістів розмежовують, з одного боку, наукове поняття, що виникає внаслідок глибокого вивчення суті і природи явища (цим поняттям до певної міри відповідають терміни), а з другого — узагальнення, що пов'язані з повсякденною практикою і фіксуються в лексичному значенні слова як його предметно-понятійне ядро.

Лексичне значення слова нерідко ґрунтується на несуттєвих з наукового погляду ознаках явищ, в той час, як поняття наукові прагнуть до розкриття найсуттєвіших його рис. Так, слово *рух* як філософський термін розкриває найсуттєвіші властивості явища: "Рух — найважливіший атрибут, спосіб існування матерії. Рух включає в себе всі процеси, що

відбуваються в природі і суспільстві. В найбільш загальному вигляді рух — це зміна взагалі, всяка взаємодія матеріальних об'єктів. У світі немає матерії без руху, так само як не може бути руху без матерії". У тлумачному ж словнику, крім філософського значення слова *рух*, наводяться і численні значення його, властиві мові: 1) Переміщення кого-, чого-небудь у певному напрямку (рух поїзда, рух планет, рух загону); 2) Зміна положення тіла або його частин (рух руки); 3) Їзда, ходьба в різних напрямках (трамвайний рух); 4) *перен.* Суспільна діяльність, що має певну мету ("Народний рух") тощо. Як бачимо, лексичне значення слова *рух* є частковим, воно охоплює тільки кілька випадків кінетичного руху, пов'язаного з переміщенням предметів або осіб у певному середовищі.

На необхідність розмежування предметно-логічної віднесеності слова, яка може ґрунтуватися не тільки на поняттях, а й на уявленнях, і наукового поняття, розрізнення лінгвістичних і логічних категорій вказувалось у літературі неодноразово, при цьому всі дослідники предметно-понятійний зв'язок розглядають як один із найголовніших компонентів лексичного значення.

Емоційно-експресивне забарвлення слова - другий компонент лексичного значення, зумовлений позамовними факторами. Адже слово не тільки називає певне явище, а і виражає експресивну, емоційну оцінку його. У процесі пізнання людина не об'єктивістськи вивчає явища оточуючого світу, а й визначає певні відношення між собою і явищем світу, оцінює його роль у своєму бутті: добре і зле, шкідливе і корисне, гарне і погане і т. ін. Закріплюючи за певним явищем слово, людина не тільки називає це явище, предмет, а в самому слові вже виражає і своє ставлення до нього. У багатьох словах експресивно-оцінний елемент може бути звичайно мало помітним, але сам він є потенційною базою для численних експресивних слововживань у загальнонародному та індивідуальному мовленні, в поетичній мові. Так слова: *голуб, голубка, сокіл, ластівка, рожка, калина* служать для пестливих порівнянь людей, а *ворон, сич, будяк* у тому ж контексті матимуть образливе значення. Експресивний елемент слова може виразно виступати при виникненні похідних значень слова: *тіньові сторони* — негативні сторони, *шовковий характер* — лагідний характер і т. п. Експресивний компонент лексичного значення може бути мотивованим, тобто ми виразно відчуваємо причини такої оцінки. Наприклад, негативне забарвлення слів *кат, злодій* пояснюється відповідним ставленням у суспільстві до цього заняття, позитивне — у словах *трудівниця, воркотіти* відбиває суспільне ставлення до явищ. В інших випадках емоційне забарвлення може бути невмотивованим або слабо вмотивованим. В основі емоційного компонента, як і в основі лексичного значення в цілому, лежать не всі ознаки даного явища, а тільки частина їх. Так.

польовий шкідник *волошка* є красною квіткою, і в основі експресивної оцінки в слові *волошка* лежить позитивна оцінка її за красу. Слово *сокіл* набуло позитивної оцінки, оскільки *сокіл* — сміливий, сильний птах, але у слові могла б зафіксуватись і негативна оцінка, коли б в основу її було покладено те, що *сокіл* — хижак. У художніх творах суперечність між сукупністю ознак явища і його емоційним забарвленням може стати основою художнього образу, як у поезії М.Рильського "Лист до волошки":

*Бідна волошка, чому ти у житті,
А не на клумбі волієш рости?
Чом не схвильовано слухаєш ти,
Як хлібороби клянуть працювати
Квіти, що вміють так гарно цвісти?*

Говорячи про експресивно-емоційний компонент лексичного значення, слід окремо виділити слова, які називають почуття (радість, сум, гордість, любов, ненависть) або виражають оцінку явищ, станів людини (добрий, гарний, сердечний, гидкий, сердитий, радіти, веселитись, пишатись, печалитись тощо). У таких словах емоції є суттю їх предметно-понятійної віднесеності, отже, в них логічний і експресивний компоненти збігаються. Тому, гадаємо, їх не можна вилучати із складу емоційної лексики, але й не можна зводити всю емоційну лексику до таких слів.

Емоціонально-експресивний компонент лексичного значення, як і його предметно-понятійна віднесеність, зумовлений позамовними факторами, оскільки він залежить від оцінки, що виробилась у суспільстві.

СЕМАНТИЧНІ КОМПОНЕНТИ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ, ЗУМОВЛЕНІ ВНУТРІШНЬОМОВНИМИ ФАКТОРАМИ

При визначенні семантичних компонентів, пов'язаних із позамовними факторами, ми розглядаємо слово у зв'язку з явищем, що цим словом називається, із суспільно усвідомленим оцінним елементом у ньому. Отже, ми можемо розглядати одне окреме слово у його зв'язках із позамовною дійсністю. При аналізі семантичних компонентів, пов'язаних із внутрішньомовними факторами, необхідно оперувати не одним, а кількома словами і визначати семантичні зв'язки, що існують між ними.

Одним із найістотніших компонентів, що включаються в значення майже всіма лінгвістами, є *стилістична характеристика слова*, яка залежить від його місця в стилістичній системі. Так, значення слів *рапорт* і *повідомлення* відрізняються не предметно-понятійною віднесеністю, а стилістичною характеристикою: перше — стилістично означене, належить до офіційно-ділового стилю, друге не має стилістичної визначеності, тобто є стилістично нейтральним.

Слова у парах *заперечувати—спростовувати*, *балакати—промовляти* відрізняються належністю до різних стилів мови. Роль стилістичного компонента значення особливо помітна при визначенні синонімічних зв'язків, де стильова характеристика може бути єдиною диференціальною ознакою двох слів.

Другим структурно зумовленим компонентом лексичного значення є його властивість сполучатись з певним колом слів. Наприклад, слова в парах *юний—молодий*, *кохати—любити*, відрізняються тим, що перші сполучаються з іменниками, які називають осіб, а другі не мають такого обмеження і можуть сполучатись із назвами істот і неживих предметів. Іменники *робота*, *праця*, *труд* є синонімами, але кожен із них відзначається своєрідністю сполучуваності. Можна сказати *іти на роботу*, але не можна — *іти на працю*, можна сказати *польові роботи*, але не можна — *польові праці*. Властивість слова сполучатись з певним колом лексичних одиниць називається *валентністю* слова.

Важливим компонентом лексичного значення слова є словотворчі зв'язки його. Слова, однакові за предметно-понятійною віднесеністю, стилістичною характеристикою, можуть мати різні похідні. Так, дієслова *влучити* і *поцілити* відрізняються, зокрема, тим, що від першого з них утворюється прикметник *влучний*, а від другого утворити прикметник не можна. Іменник *хиба* має похідні: дієслово (*хибувати*) і прикметник (*хибний*); а від синонімічного *огріх* таких похідних немає.

Ми назвали найбільш суттєві і загальні елементи лексичного значення слова, що визначаються зараз більшістю лінгвістів. При розгляді окремих лексичних груп, типів залежності між словами, при визначенні смислових відтінків окремого слова ми можемо визначати ще більш детальні елементи значення (семи), але про це мова буде в іншому місці.

СЛОВА-ТЕРМІНИ

Отже, лексичне значення слова — складне явище. Воно містить не тільки поняття про якесь явище, предмет, дію, властивість і т.ін., але й додаткові елементи значення, що виявляються у відношеннях з іншими словами у лексичному складі. Однак є в нашій мові слова, які виражають поняття про певне явище без додаткових семантичних компонентів. Це слова-терміни. Терміни — назви, які точно позначають *поняття* науки, техніки, мистецтва тощо. У науковій або виробничій діяльності кожне явище, кожен предмет повинні мати свою точну назву, тобто таку, значення якої всі представники цієї сфери діяльності розуміли б абсолютно однаково. Цій вимозі відповідають слова-терміни. Чим же відрізняється термін від інших слів? Він відрізняється особливостями свого значення. Значення терміна — це його понятійна основа. Термін не повинен мати додаткових смислових відтінків, бо при їх

наявності втрачається необхідна точність. Крім смислового зв'язку з поняттям, значення терміна визначається ще його місцем у *термінологічній системі*. Термінологічна система — це терміни, властиві тій чи іншій галузі діяльності (науки, виробництва, мистецтва). Так, для мовознавства як науки властива своя система (фонема, морфема, лексема, конструкція, асиміляція, дисиміляція тощо). Хімія має свою складну систему, медицина свою і т.ін. Термін аналіз має різні значення у системах хімічної, медичної, лінгвістичної термінології. Термін повинен бути однозначним у своїй термінологічній системі, бо багатозначність ускладнює сприймання, а це небажане. Терміни як слова, що дають точну назву явищам, не мають емоціонального елемента значення.

ОБ'ЄКТИВНЕ І СУБ'ЄКТИВНЕ ЗНАЧЕННЯ

Коли ми визначали, що таке значення, то говорили про його суспільну усвідомленість. Однак у мовознавстві існує і погляд, згідно з яким значення слова, як і мова взагалі, є індивідуальним явищем, що кожен індивідуум по-своєму розуміє значення слів. Тому, мовляв, люди не можуть повною мірою розуміти один одного. З другого боку, представники напрямів, які обстоюють ідею суспільної сутності мови, нерідко ігнорували суб'єктивний аспект.

Насправді ж у значенні слова існують і суспільний (об'єктивний) і індивідуальний (суб'єктивний) елемент. Для мови як засобу спілкування основним є об'єктивний зміст слова, який ґрунтується на понятті. Саме завдяки об'єктивному змістові лексичного значення всі носії мови однаково розуміють його. Якщо ми називаємо слово *хліб*, то всі, хто говорить цією мовою, однаково розуміють, що це харчовий продукт, випечений із борошна, а не овоч, не музичний інструмент тощо. Однак при називанні цього слова у кожного слухача може виникати в уяві якийсь конкретний вид хліба: у одного — чорний, у другого — білий; у одного — круглий, у другого — чотирикутний, чи батон, чи булка і т.ін. В уяві одного виникає хліб, який випікала мати, а у другого — той, що приносять із крамниці. У цьому виявляються індивідуальні, суб'єктивні особливості значення слова, однак вони існують не ізольовано, а нашаровуються на об'єктивне значення. Суб'єктивні особливості значення пов'язані не з понятійним, а з предметним його компонентом. Понятійний компонент забезпечує однакове розуміння лексичного значення всіма членами колективу. Суб'єктивні особливості значення не є перешкодою для взаєморозуміння. У художній творчості вони можуть стати основою образної характеристики явища. Наприклад, у М.Рильського яблуна — мати (поезія "Яблунька-мати"), а в А.Малишка — вона переростає в символ миру, в символ добробуту ("Яблуні"). Але і для розуміння художнього образу, навіть переосмислення

значення слова, необхідно, щоб індивідуальні, суб'єктивні елементи значення трималися на об'єктивній його основі, спільній для всіх мовців. Без цього художній образ не буде зрозумілий читачам.

ЗНАЧЕННЯ МОТИВОВАНІ І НЕМОТИВОВАНІ

В українській мові (як і в інших) існує значна кількість слів, походження значення яких з погляду сучасного стану мови пояснити неможливо. Чому називаються *сонце, місяць, дерево, квітка*? Без спеціального науково-етимологічного аналізу дати відповідь на це питання неможливо. Значення, зміст і походження яких визначити засобами сучасної мови неможливо, називаються *немотивованими* (*риба, сіль, хліб, людина* і т. д.).

Значення багатьох слів ми можемо пояснити через їх зв'язки в сучасній мові з іншими словами: значення слова *височінь* походить від значення слова *високий, твердість* — від *твердий, пастух* — від *пасту* тощо. Такі значення, в яких виступає семантичний зв'язок із словом, від якого вони утворені називаються *мотивованими значеннями*. В основі мотивації значення лежить якась ознака, що споріднює вихідне і похідне значення. Ця ознака називається *внутрішньою формою* слова.

Мотивованість — явище, пов'язане не тільки з словотворенням, а і з розвитком смислової структури багатозначного слова: похідні значення мотивуються прямими: назва дерева (груша, слива, вишня) одночасно є і назвою плода, назва куща (бузок, жасмин) є і назвою квітки. Отже, назва плода, квітки мотивовані назвами рослини.

Мотивованість відіграє важливу роль у лексичній системі. Вона допомагає орієнтуватися в багатоманітності слів і розпізнавати їх значення, тобто полегшує користування мовою.

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ СЛОВА

Досі ми говорили про семантику слова, умовно допускаючи, що воно має одно значення. Справді, у кожній мові, в тому числі і в українській, є значна кількість слів, що мають одно лексичне значення: *калач* — “білий хліб особливої форми, випечений із крученого і переплетеного тіста”, *канат* — “дуже міцний грубий мотузок із волокна або дроту”, *карась* — “невелика прісноводна риба родини коропових”, *клястися* — “присягатися”, *коваль* — “майстер, що куванням обробляє метал”, *глина* — “багатомінеральна гірська порода”, *гніватися* — “виражати гнів, роздратування”. Такі слова, що мають одно лексичне значення, називаються *однозначними* або *моносемантичними*.

Проте у мові величезна кількість слів має не одно, а два і більше значень. Так, для слова *боротьба* у Словнику української мови подаються такі значення: 1. Сутичка, бійка, в якій кожний з учасників намагається подужати супротивника. 2. Активне протиставлення, зіткнення між протилежними соціальними групами, станами, протилежними напрямками, течіями в суспільстві і т. ін. 3. *З ким — чим, проти кого — чого*. Діяльність, що має на меті подолати або знищити кого, що-небудь. 4. *За що*. Діяльність, скерована на досягнення чого-небудь. Слово *бій* у тому ж словнику має значення: 1. Дія за значенням битися (2), бійка. 2. Сутичка ворожих військ або військових з'єднань. 3. *перен.* Змагання, боротьба за що-небудь. 4. *розм. рідко*. Завдання ударів, покарання. 5. Дія за значенням бити (5) і звуки, утворені цією дією. 6. *збірн.* Битий посуд, скло. 7. *рідко*. Забивання худоби. 8. Спортивні змагання з боротьби, боксу.

Як бачимо, в наведених прикладах слова (*боротьба*, *бій*) мають не одно, а кілька значень, між якими відчувається тісний смисловий зв'язок. В окремих випадках семантичні зв'язки між значеннями слова настільки близькі, що виникають певні труднощі в їх розмежуванні. Такі слова, що мають більше одного лексичного значення, називаються *багатозначними* або *полісемантичними*.

Постає питання, чому в мові виникає багатозначність? Для того, щоб уявити собі причини її виникнення, треба згадати, що таке назва. *В основі назви предмета чи явища лежить якась ознака його. Два і більше предмети чи явища можуть мати спільні ознаки і одержати однакову назву.* Так, іменник *багаж* має пряме номінативне значення “речі пасажирів, спакзовані для перевезення різними видами транспорту”. При перенесенні в сферу інтелектуальної діяльності він набуває значення “запас відомостей з певної галузі знань, які має хто-небудь”. Іменник *гальмо* у прямому значенні — “пристрій для сповільнення руху або зупинки транспорту та ін.”. При перенесенні цієї назви в інші сфери діяльності він набуває значення “те, що затримує що-небудь, не дає розвиватися, рухатися

вперед: перешкода, затримка”. Назва матеріалу може стати назвою предмета, зробленого з нього (*кристаль*: 1. матеріал, 2. вироби з кристалю; *дуб*: 1. рослина, 2. матеріал з дуба, 3. човен з дубового стовбура).

Кожне окреме значення полісемантичного слова називається *лексико-семантичним варіантом (ЛСВ)* або *семемою*. Ми будемо користуватися першим терміном.

Кількість значень (ЛСВ) слова не є одиницею постійною. У процесі розвитку мови їх кількість може збільшуватися і навпаки, окремі значення можуть втрачатися. Тенденції до випадання певних значень із мови фіксуються в словниках такими позначеннями, як *застаріле*, *рідко*. Так, якщо ми порівняємо значення слова *брат* в Українсько-російському словнику у шести томах і в словнику Б.Грінченка, то помітимо, що в першому не подаються ЛСВ слова *брат*, пов'язані із старим цеховим устроєм: “Старший брат. В цехе: начальник над подмастерьями. Молодший брат. В цехе: лице, служаче для посылки”. Прикладом збільшення кількості ЛСВ в наші дні може бути виникнення нового значення слова *супутник* для позначення космічних апаратів, що обертаються навколо Землі, нові значення слова *орбіта*, що виникли внаслідок посилення частотності його, так виникають сполучення “вийти на орбіту вічності, на орбіту рекордів, фестивалю” тощо.

Із сказаного можна зробити висновок, що поняття однозначності і багатозначності історично відносне: однозначне слово потенційно може стати багатозначним, і навпаки, можливий такий стан, коли слово в процесі історичного розвитку стає однозначним.

Але, оскільки ми ведемо мову про сучасну структуру багатозначного слова, то в цьому розділі будемо говорити про семантичну структуру слова, яка існує в сучасній українській мові.

Ми вже говорили про те, що слово має лексичне і граматичне значення, що граматичне значення слова може виявлятися різними формами. Наприклад, іменникові властиві 12—13 граматичних форм, якщо він відмінюється в однині і множині, шість—сім граматичних форм, якщо є іменником *pluralia tantum* або *singularia tantum*. Слово у сукупності його лексичних і граматичних значень називається *лексемою*¹. Окрема

¹ Див: а) О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966: “Лексема” 1. Слово як структурний елемент мови, як слово-тип (на відміну від слова-члена, тобто словесної одиниці, що виділяється в процесі мовлення) (с. 214); б) Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, с. 412: “Основною (специфічною) одиницею лексичного рівня мови є слово як єдине ціле, в сукупності всіх його граматичних форм і значень, яке називається лексемою”; в) Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973, с. 18: “для назви слова в єдності всіх його значень і форм, тобто слова як структурного типу, використовується звичайно термін “лексема”.

граматична форма слова називається *словоформою*.

Для багатозначного слова лексемою є сукупність його лексичних значень у всіх граматичних формах. Так, для слова *зірка* властиві п'ять лексичних значень, що можуть виявлятися у 12 граматичних формах. У контексті ж реалізується тільки одна із потенційно закладених у лексемі форм: "У небі сяяли мільйони зірок" (Довженко), тут слово *зірок* виступає у лексичному значенні "самосвітне небесне тіло" в граматичній формі родового відмінка множини.

ЛСВ багатозначного слова перебувають між собою в парадигматичних відношеннях, даючи можливість нам для кожного конкретного повідомлення вибирати один із них.

Наприклад, іменник *дорога* в парадигматиці має такі ЛСВ: 1. Смуга землі, по якій їздять і ходять; 2. місце для проходу, проїзду; 3. перебування в русі (їдучи або їдучи куди-небудь); 4. у знач. присл. дорогою; під час руху, подорожування куди-небудь; 5. правильний напрямок для руху кого-небудь. У реченні ж воно реалізує тільки одно із значень. Наприклад, "Ліна стояла край *дороги*, обвіяна гарячим степовим повітрям" (Гончар) — актуалізується перше; "Даючи "Москвичеві" *дорогу*, капітан відступився" (Гончар) — друге; "А Віталеві хочеться, щоб ще більше було таких виражів, щоб *дорога* їхня не кінчалася" — третє значення.

Для уточнення, в якому значенні вжито те чи інше слово, необхідний контекст. Контекст — це уривок письмової або усної мови, цілком достатній, щоб точно визначити зміст окремого слова, виразу або цілого речення. Звичайно під контекстом мають на увазі словесне, мовне оточення певної лінгвістичної одиниці, в даному разі — слова. Проте існує і думка, що в понятті контексту входять і позамовні явища, зокрема ситуація, в якій відбувається мовлення.

В.В.Виноградов писав: "Жодна мова не була б спроможна виражати кожен конкретну ідею самостійним словом або кореневим елементом. Конкретність досвіду безмежна, ресурси ж найбагатшої мови суворо обмежені" [15,18]. У цьому висловлюванні вказується на функцію багатозначності — бути одним із важливих засобів організації лексичної системи. Коли б для кожного нового явища і поняття виникала нова назва, то лексичний склад став би безмежним за обсягом і незручним для користування. На відсутність кількісної відповідності між кожним конкретним явищем і словом звертав увагу І.М.Сеченов, який обґрунтував узагальнюючу роль слова і наявність полісемії з погляду психології: "Коли б людина запам'ятовувала кожне із вражень окремо, то від предметів найбільш буденних, якими є, наприклад, людські обличчя, стільці, дерева, будинки і т. п., що становлять повсякденне оточення нашого життя, в голові її залишилась би така величезна кількість слідів, що

мислення ними, в усякому разі в словесній формі, стало б неможливим, тому що де ж знайти десятки і сотні тисяч різних імен для суми всіх бачених берез, людських облич, стільців і як впоратися в думці з таким величезним матеріалом?" [50,439]. Це пояснення повною мірою можна застосувати і до полісемії, оскільки протиріччя між безмежністю досвіду і необхідністю зафіксувати його в якнайменшій кількості знаків-слів розв'язується завдяки узагальнюючій ролі слова (слово називає не окремі предмети, явища, а цілі класи їх) і наявності багатозначності. Саме полісемія забезпечує одну з важливих вимог до мови як до знакової системи — за допомогою мінімальної кількості знаків передавати максимальну інформацію, тобто вимогу економності знакової системи.

Отже, багатозначність слова — один із важливих засобів системної організації лексичного складу мови. Справді, подивимось на будь-яке нове значення слова. Якою б мірою новизни воно не відрізнялось, ми завжди співвідносимо його із якимись частинами лексичної системи, включаємо в семантичну структуру певного слова за певними ознаками. Разом із тим, нове за якимись іншими ознаками вступає в опозицію з уже існуючими значеннями цього слова, через що і сприймається нами як нове значення в системі лексеми. Так, слово *центрифуга* спочатку означало "сепаратор, заснований на дії відцентрової сили". Із розвитком космічних досліджень воно набуло ще значення "апарат для тренування космонавтів, побудований за принципом центрифуги". У цих двох значень спільним є принцип дії апарата (за цією ознакою ЛСВ ототожнюються), протиставлення ж відбувається за функцією апарата. Космічні апарати називали *кораблями*, тоді і полігон, на якому монтували кораблі, називали космічною *верф'ю*. У слова *верф* з'явилося нове значення, і в його структурі відбулося ототожнення за функцією і протиставлення за характером кораблів, що монтуються. Таким чином, в історії слова можна накреслити два основних етапи. Спочатку з'являється уявлення про якийсь предмет або явище, одержане в результаті знайомства з ним на досвіді. Потім виникає необхідність дати йому назву, при цьому новий предмет чи явище асоціюються з якимось іншим предметом чи явищем, оскільки людина помічає в них якусь спільну властивість.

Із усього сказаного можна зробити висновок, що полісемія є продуктивним засобом збагачення і організації лексичного складу.

Ми вже відзначали, що багатозначність слова відбиває парадигматичні зв'язки кількох його значень, закладені в мовній структурі. Із цього випливає, що в систему багатозначного слова входять не всі асоціативні зв'язки, не всі значення слова, що зустрічаються в мовному спілкуванні, а тільки відстояні і закріплені мовною практикою. Наприклад, коли ми говоримо про *полотна* снігів, *шовкову* мелодію чи *шовковий* шум нив,

про те, що “земля *пила* снігові води...”, що “тихий шепіт *пливе* над нами” (Коцюбинський), то це зовсім не означає, що слова *полотно*, *шовковий*, *пити*, *плисти* мають значення, які дозволяють їм вступати в наведені сполучення слів. Це значення *ситуативні*, що виникають у випадку, коли слово вживається у невласливих йому семантичних зв'язках. У словниках такі значення, як правило, не визначаються, бо вони належать не до *мовної структури*, а до *мовлення*. Не повинні вони розглядатися і в посібниках, що характеризують лексичну систему мови. Місце для вивчення такого роду переносних значень — у стилістиці, зокрема у працях, що вивчають стилістичні особливості мови окремих письменників. Коли ми маємо перед собою значення слова загальноприйняті, то говоримо про *віртуальне*, або *узуальне*, значення слова. У разі ж, коли зустрічаємося із ситуативними значеннями, то мовиться про *оказіональне (контекстуально зумовлене)* значення. Так, слово *дихання* має два віртуальних значення: 1. “Процес поглинення кисню і виділення вуглекислоти живими організмами” і переносне, похідне від першого 2. “Наближення, настання чого-небудь”. У реченні ж “...*дихання* молодих колосків збирається в блакитну пару” (Коцюбинський) воно вживається в значенні “випари, аромат”, яке є для цього слова *оказіональним*.

Вигук *ай* у тексті “Вечерю подала хазяйська дочка. Це було те “ай”, сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке” (Коцюбинський) теж має *оказіональне* значення “дівчина”. *Оказіональним* є і значення слова *треба* в наступному реченні: “Се було одно з тих незчисленних “треба”, які мене так утомили і не давали спати” (Коцюбинський). У цих випадках вигук (*ай*) і слово категорії стану (*треба*) виступають у функції іменника. *Оказіональні* значення слова не тільки в художній, а і в повсякденній мові зустрічаються дуже часто.

Оказіональні вживання слова можуть стати основою для виникнення нового його значення, але це буває не завжди. При *оказіональному* вживанні слова, як правило, використовуються асоціативні зв'язки, що у віртуальному значенні не відіграють ролі. Чим свіжіші і несподіваніші асоціації, тим яскравішим є образ (звичайно, коли ці асоціації відбивають реальні зв'язки явищ, а не є штучними й надуманими). Так, у сполученні *казка сивоброва*² слово *сивоброва* набуває образного, нового значення, розкриваючи тим самим і древність народного художнього слова і зв'язок із старими людьми, дідусями і бабусями, що розповідають казки. Таке ж образне значення мають у А.Малишка слова *золото* і *нить* у поезії про солов'я:

² А.Малишко: “Десь із темними ночами, з тихими речами
Встала *казка сивоброва* в мене за плечима”.

Тихе літо знов наснитися,
День і синь, і все, як є,
Соловейко - *сіра* птиця
Пісню-*золото* кує.

Заплітає в пісню *нити*
Із струмків, лугів, дубів
З вечорової блакиті
Закликає голубів.

У наведених текстах *оказіональні* значення ґрунтуються на імпліцитних семах.

СТРУКТУРА ПОЛІСЕМАНТИЧНОГО СЛОВА

Полісемантичне слово не є простою сукупністю номінативних одиниць, що мають однаковий фонемний склад і семантично пов'язані значення. Усі значення (ЛСВ) в багатозначному слові перебувають у певних зв'язках і являють собою *мікросистему* з чіткою організацією складових частин.

У полісемантичному слові одно із значень сприймається нами як основне, яке безпосередньо спрямоване на “предмети”, явища, дії і якості дійсності і відбиває їх суспільне розуміння. Воно є опорою і суспільно усвідомленим фундаментом усіх інших вживань слова і називається *прямим номінативним*.

Інші ЛСВ теж виконують номінативну функцію в мовній системі, але вони спрямовані не безпосередньо на предмет, а усвідомлюються нами через пряме номінативне значення. Наприклад, значення слова *ніс* “передня частина пароплава або літака” усвідомлюється через зіставлення із прямим номінативним — “орган нюху, що міститься на обличчі людини”. Іменник *блискавка* мав спочатку значення “зигзагоподібна електрична іскра — наслідок атмосферної електрики в повітрі, що буває під час грози”. За ознакою швидкості дії це слово набуло два переносних значення: “Невелика стінна газета, що виходить зразу ж після якої-небудь важливої події з метою її висвітлення”, і “телеграма, що передається негайно”. Оскільки ЛСВ походять від прямих номінативних, їх називають *вивідними*, або *похідними номінативними* значеннями. Похідні значення майже завжди є переносні за походженням. Пряме номінативне значення здебільшого є первинним, хоч можливі і такі випадки, коли синхронічна структура багатозначного слова не збігається з його історичною структурою. Так, слово *благородство* “Словник української мови” дає в трьох значеннях: 1. “чистота моральних якостей, чесність, порядність”, 2. “висока якість, довершеність, досконалість”, 3. “належність до дворянського стану, роду”. В історичному плані прямим номінативним значенням у цьому слові, очевидно, було третє, про що свідчить етимологія слова. З погляду сучасної мови прямим номінативним є перше. При визначенні структури багатозначного слова в сучасній мові пряме і похідні значення повинні розглядатися з погляду сучасного стану, не можна підняти синхронічний аналіз історичним.

ТОПОЛОГІЧНА СТРУКТУРА СЛОВА

У межах багатозначного слова може існувати різна залежність між прямим номінативним і похідними значеннями. Залежність і взаємозв'язки між окремими ЛСВ становлять *топологічну структуру слова*.

Топологічна структура розрізняється насамперед кількістю значень. Так, серед полісемантичних іменників, як свідчать дослідження автора, слова з двома ЛСВ посідають близько 68%, тризначні — близько 20%, чотиризначні — близько 8%, лексеми з більшою кількістю значень — до 4%.

За характером організації ЛСВ в багатозначному слові відзначають три основних типи полісемії: 1. *радіальна*, при якій усі непрямі значення походять безпосередньо від прямого (схема 1); 2. *ланцюжкова*, за якої кожне наступне значення є похідним від найближчого попереднього (схема 2); 3. *радіально-ланцюжкова*, яка сполучає в собі обидва перших типи.

У лексемах із двома значеннями виділяються два типи залежності — *підпорядкована* (одно значення є прямим, а друге похідним від нього) і *паралельна*, при якій два значення виникають не внаслідок перенесення назв, а утворилися паралельно від однієї твірної основи за допомогою однакового або полісемантичного афікса. Прикладом такого зв'язку може бути іменник *братство*, що має два значення: 1. єднання, 2. збірн. до *брат*. Таку ж структуру мають іменники *борець*, *вагозов*, *величання* і ін.

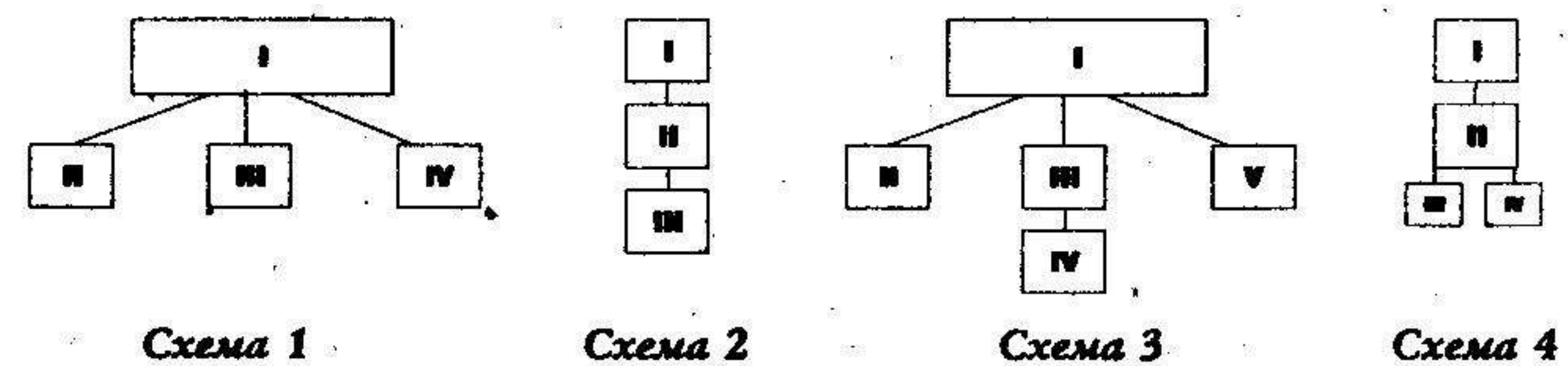
У лексем з трьома і більшою кількістю значень можна виділити, крім згаданих вище типів радіальної і ланцюжкової полісемії, в рамках радіальної — два види: а) залежність з однорідною (схема 1) і б) неоднорідною (схема 3 значення I, III, IV, V) підпорядкованістю. Інші структури являють собою певні комбінації названих типів. Найпростішою є полісемантична структура, в якій усі похідні значення пов'язані з прямим номінативним безпосередньо. Наприклад, для слова *блиск* у "Словнику української мови" наводяться чотири значення: 1. яскраве сяяння, світіння; 2. *перен.* багатство, розкіш, пишнота; 3. *тільки одн.* яскравий прояв високих якостей, таланту, розуму; 4. складова частина деяких мінералів. У цьому слові прямим номінативним є перше значення, а всі інші сприймаються як похідні від нього. Якщо кожне із значень позначити цифрами I, II, III, IV, то структуру слова *блиск* можна графічно зобразити так, як показано на схемі 1.

Семантична структура багатозначного слова може бути і складнішою. Кожне наступне похідне значення може розвиватися не безпосередньо з прямого, а з попереднього похідного. У такій структурі значення утворюють своєрідний ланцюжок. Так, у слові *жменя* можна виділити три значення: 1. долоня і пальці в зігнутому стані; 2. кількість чого-небудь,

яка вміщується у жмені; 3. незначна кількість чого-небудь. У цій структурі (схема 2) кожне наступне значення походить від попереднього.

Залежність між значеннями полісемантичного слова буває і складнішою, в ній можуть поєднуватися ланцюжкова залежність значень і співвідпорядкованість. Наприклад, у слові *дорога* (схема 3) можна виділити п'ять значень: 1. смуга землі, по якій їздять і ходять; 2. місце для проходу, проїзду; 3. перебування в русі (йдучи або їдучи куди-небудь); 4. у значенні *присл.* дорогою; під час руху, подорожування куди-небудь; 5. правильний напрямок для руху кого-небудь. Друге, третє і п'яте значення виводяться безпосередньо з першого, а четверте є похідним від третього. У складних структурах можуть бути похідні I, II, III і т.д. ступеня. Наприклад, в слові *жар* (схема 4) виділяють чотири значення: 1. розжарене вугілля; 2. сильне тепло, що йде від чого-небудь розжареного; 3. підвищена температура тіла при захворюванні; 4. про запальність, пристрасність. Уявляється, що друге значення є похідним від першого, третє і четверте — від другого. Отже, друге значення є похідним першого ступеня, III і IV — другого.

Можливий варіант, коли слово має кілька номінативних значень і з погляду сучасної мови важко (або й неможливо) визначити пряме і похідні значення. Таким, наприклад, є слово *земля*, що має кілька значень: 1. "третьою по порядку від Сонця планета"; 2. "верхній шар земної кори"; 3. "речовина темно-бурого кольору, що входить до складу земної кори"; 4. "суша" (на відміну від водяного простору); 5. "грунт, який обробляється і використовується для вирощування рослин"; 6. "країна, край, держава", — серед яких важко визначити пряме. Структури такого типу називають *дифузними*.

ПОНЯТІЙНА СТРУКТУРА БАГАТОЗНАЧНОГО СЛОВА

Як ми вже зазначали, одними із найсуттєвіших компонентів лексичного значення слова є його понятійна віднесеність, у якій в узагальненому вигляді фіксуються наші знання про явища. Тому важливим елементом вивчення семантичної структури багатозначного слова є визначення відношень між понятійними компонентами значень окремих ЛСВ. Цей аспект є суттєвим не тільки для характеристики структури багатозначної лексеми і законів організації лексичних значень, але й для визначення співвідношення між лінгвістичним і логічним моделюванням дійсності в процесі пізнання її людиною.

Існує думка, що багатозначне слово в цілому виражає одно поняття, хоч і має кілька значень. Однак насправді в багатозначному слові значення виражають здебільшого різні поняття, хоч існують і ЛСВ, які виражають одно поняття. Так, у значеннях *вишня* “деревина” і *вишня* “плід” виражаються різні предмети, а отже, і різні поняття. Або: в іменнику *вишивання* два значення (“дія за значенням вишивати” і “вишиваний виріб”) виражають різні поняття і мають різну предметну і понятійну віднесеність. Приклади таких відношень бачимо і в словах: *видобуток* — 1.”дія”, 2.”видобуті копалини”; *вир* — 1.”місце в річці, морі і т.ін.”, 2.”бурхливий стрімкий рух життя” та інших.

Однак можлива й така понятійна структура, при якій ЛСВ виражають одно поняття, а доповнення лексичного значення відбувається за рахунок “супровідних” явищ, наприклад, об’єкта, на який спрямована дія або якому належить ознака. Так, слово *охоронець* має три ЛСВ (1.”той, хто охороняє, стереже кого-, що-небудь”; 2.”той, хто захищає кого-небудь, дбає про його безпеку, добробут”; 3.”той, хто стежить за дотриманням чогось, піклується про недоторканість чогось”). Усі значення виражають одно поняття “охорона”, але відрізняються характером цієї дії і об’єктом, на який вона спрямована. У другому значенні більш виразно виступає сема “захищати”, бо охорона передбачає й захист. Однак у першому й третьому значеннях вона існує імпліцитно (приховано). Крім того, третє значення на відміну від двох попередніх не передбачає спрямованості на об’єкт-особу.

Найбільш типовими протиставленнями, наприклад, прямого й похідного значень дії, які виражають одно поняття є: а) спрямованість дії на різні об’єкти (*паспортизація* — 1.”введення системи паспортів для людей”; 2.”складання паспортів на що-небудь”); б) одно значення спрямоване на об’єкт, а друге є безоб’єктним (*метання* — 1.”дія за значенням *метати* (щось)”); 2.”дія за значенням *метатися*”); в) значення можуть відрізнятися суб’єктом дії (*виверження* — 1.”дія за значенням *вивергати*”; 2.”діяльність вулкана”); г) значення можуть відрізнятися сферою вияву (*біг* — 1.”дія за значенням *бігти*”; 2.”вид спорту”).

Із сказаного ми бачимо, що ЛСВ однієї лексеми можуть виражати одно поняття, але мати різні значення, бо понятійна віднесеність є основою лексичного значення, але ототожнювати значення й поняття не можна. Підміна аналізу понять аналізом значення слова є досить поширеною логічною помилкою, на яку звертав увагу ще Арістотель, який вважав, що необхідно розрізняти визначення, що виявляють сутність буття, від визначень, що виявляють лише значення імені. Із цього випливає, що помилковими є і спроби підмінити лексичний аналіз слова аналізом поняття. З філософського погляду визначається кілька рис, що відрізняють поняття і значення слова:

Поняття однозначне, а слову властива багатозначність.

Слову властивий експресивно-оцінний компонент, у понятті ж він відсутній.

Третьою ознакою звичайно називають те, що поняття виражає наукове знання, а більшість слів своїм змістом має вираження не закінчених наукових понять, а емпіричних узагальнень [27,314].

ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА ЛЕКСЕМИ

Досі ми говорили про зовнішній вияв семантичної структури багатозначного слова, який є проявом внутрішніх семантичних відмінностей і подібностей окремих значень. Кожен ЛСВ багатозначного слова має певний набір семантичних елементів (сем), які, з одного боку, дозволяють об’єднати всі значення полісемантичного слова в одній лексемі, а з другого, — протиставити їх як окремі ЛСВ. Так, для слова *доба* властиві три значення: 1.”пора, час”; 2.”одиниця виміру часу (24 години)”; 3.”тривалий проміжок часу, визначений якимось явищем”. Семантичну структуру цих значень можна позначити такими семами: а) всі вони визначають часове поняття; б) відзначаються визначеністю/невизначеністю тривалості (24 години); в) визначеністю за якоюсь подією, явищем (*доба* Ренесансу). Перший компонент властивий всім трьом значенням; другий — тільки другому; третій — третьому. Для першого (прямого номінативного) ми не визначаємо додаткових ознак, оскільки для протиставлення в структурі багатозначного слова вони будуть надмірними, зайвими.

У слові *важити* можна визначити три найпродуктивніших значення: 1.”мати певну вагу”; 2.”мати значення”; 3.”визначати вагу чого-, кого-небудь”. Усім їм властиве значення дії, що пов’язана з вагою. Перше і друге називають дію, не спрямовану на об’єкт, а третє — спрямовану (важити кого? що?), перше і третє пов’язуються переважно з іменниками, що позначають конкретні поняття, друге — абстрактні. Якщо схематично зобразити набір диференціальних ознак слів *доба* і *важити* (по вертикалі позначені номери ЛСВ, по горизонталі — семантичні елементи (плюс - наявність диференціальної ознаки, мінус — відсутність її), то одержимо таблиці 1 і 2 відповідно:

Таблиця 1
доба

№ значення	Часове поняття	Визначеність у часі	Визначення через інше поняття
I	+	-	-
II	+	+	-
III	+	+	+

Таблиця 2
важити

№ значення	Відношення до ваги	Спрямоване на об’єкт	Зв’язок з абстрактними поняттями
I	+	-	-
II	+	-	+
III	+	+	-

Можна сперечатися щодо точності визначення семантичних компонентів даних слів, але принципово диференціальні ознаки полісемантичного слова можна представити у вигляді-

ді чітких схем і зробити певні висновки щодо внутрішньої структури слова:

пряме номінативне значення має здебільшого найменше диференціальних ознак;

похідні номінативні значення включають у себе основний семантичний компонент прямого значення і диференціальні ознаки;

ідеальною є конструкція, в якій кількість сем дорівнює кількості значень у структурі полісемантичного слова.

ТИПИ ЛЕКСИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ

У наведених прикладах окремі ЛСВ слів розрізняються характером зв'язку з явищами позамовної дійсності: визначеність часу, характер обмеження дії в часі, спрямованість дії на конкретні чи абстрактні явища тощо. Про такі значення звичайно говорять, що розрізняються вони не лінгвальними ознаками, а предметно-логічними зв'язками, тобто в них на перший план виступають відмінності, зумовлені розрізненням явищ дійсності. Це так звані *вільні значення*.

Вільними, тобто такими, сполучуваність яких з іншими словами залежить тільки від зв'язків явища, названого цим ЛСВ, у позамовній дійсності, є більшість (прямих і похідних) значень слів. Вільне лексичне значення може функціонувати в усіх властивих йому граматичних формах і синтаксичних функціях.

Так, назви конкретних предметів (дерево, будинок, олівець, пальто і т.п.) можуть сполучатися з прикметниками, що означають розмір, колір, давність існування тощо. Іменник *дерево*, крім того, може сполучатися з прикметниками, що вказують на висоту, характер стовбура. Він може сполучатися із значним колом дієслів (росте, стоїть, височить, хитається, гнеться, шелестить, шумить, горить, палає і т.д.), які виконують функцію присудка, або ж може виступати додатком при ряді інших дієслів - рости, пиляти, ламати, рубати, гладити... *дерево*, торкнутися *дерева*, дивитись, лізти на *дерево*, сидіти, стояти під *деревом*) і ін. Отже, слово з вільним значенням може вступати в різноманітні сполучення, які відбивають багатоманітність зв'язків названого словом явища у дійсності.

Відомо, що лексичне значення слова зумовлюється не тільки характером відображення в ньому явищ позамовної дійсності, але і місцем слова у мовній системі. Окремі ЛСВ полісемантичного слова можуть розрізнятися в залежності від наявності чи відсутності додаткових лінгвістичних обмежень у функціонуванні слова, які виконують додаткову (до предметно-понятійної віднесеності) диференціюючу функцію. В.В.Виноградов запропонував за даною ознакою розрізнити кілька типів лексичних значень слова [14,34].

Так, різні частини мови, зокрема, прикметники та дієприкметники, вжиті в син-

таксичній функції іменника, субстантивуються. Субстантивація може бути явищем мовлення, мати оказіональне значення, як наприклад, у реченні: "Через *маде* і навіть по-дивацькому затіяне побачили *величне, неповторне і прекрасне*" (Збанацький), де субстантивація зрозуміла тільки в контексті, а може призвести й до виникнення нового значення (*старе і нове, минуле, сучасне і майбутнє, хворий і т.п.*): "Вони належать до наймолодшого покоління Дубогаїв. *Минуле* їм уявляється туманно, воно для них далеке і взагалі неправдоподібне. Вони живуть у *сьогоднішньому і майбутньому*" (Збанацький).

Серед лінгвально зумовлених значень розрізняють *функціонально-синтаксично* обмежені, *конструктивно* зумовлені і *фразеологічно зв'язані*. Усі вони, як правило, є похідними і наявність певної лінгвістичної характеристики відрізняє їх від прямого номінативного і інших ЛСВ багатозначного слова.

Функціонально-синтаксично зумовлені значення виникають і виявляються у певній синтаксичній функції. Сюди належать уже згадані явища субстантивації прикметників і дієприкметників. Виникнення в них нового значення пов'язане із зміною синтаксичної функції: вони виступають не в ролі узгодженого означення, а підмета або додатка. Якщо ж при такому прикметнику поставити іменник, то нове значення руйнується і проявляється знову старе. Так, слова *молодий* і *молода* при субстантивації мають значення "наречений" і "наречена", якщо ж при словах цих буде іменник (молодий чоловік, молода жінка), то значення "наречений" і "наречена" втрачається, а виступає знову пряме значення прикметника *молодий* - "юний, невеликий за віком". Такий же процес відбувається з субстантивованим прикметником *багатий*, якщо його вжити при іменнику (багатий колгосп).

Нове значення з'являється в іменниках, які вживаються в синтаксичній функції присудка безособового речення. Наприклад, іменники *шкода, охота, жаль, сором, страх*, виступаючи у синтаксичній функції присудка безособового речення, набувають нового значення і переходять у слова категорії стану.

Синтаксично зумовлені значення у полісемантичних іменниках найчастіше виникають при вживанні їх у синтаксичних функціях присудка безособового речення (жаль, досада, жак), обставини способу дії (горою, гвинтом, ключем, чотирикутником), прикладки, у функції слів, граматично не пов'язаних із членами речення (вставні слова, звертання, вигук). Синтаксична роль слова як члена речення або слова, граматично не пов'язаного з реченням, є обов'язковим компонентом функціонально-синтаксично зумовленого значення.

Функціонально-синтаксично зумовлені значення слів відрізняються тим, що вони виникають тільки в певній синтаксичній функції слова, із зміною синтаксичної ролі, як уже

мовилось, зникає і нове значення, отже, – “синтаксичні властивості слова як члена речення тут ніби включені в його семантичну характеристику” [14,21].

Конструктивно зумовлені ЛСВ відрізняються від інших значень полісемантичного слова тим, що для розкриття їх значення необхідно вказати, в якій конструкції вони існують. Без розкриття конструктивних особливостей значення характеризується предметно-сисловою неповнотою, ми не можемо визначити його точно. До цієї категорії належить, наприклад, наявність чи відсутність прямого додатка при дієслові, вживання певних дієслів у безособовій конструкції, різне керування і т.п.

У різних частинах мови конструктивно зумовлені значення представлені різною мірою. Найбільше їх у дієсловах, значна кількість в іменниках. Конструктивна зумовленість значень іменників виявляється у різному керуванні непрямыми відмінками залежних слів або в розрізненні значень, що не потребують при собі додатка або неузгодженого означення, і таких, що виявляються в присутності названих членів речення.

Так, іменник *басейн* у прямому значенні “штучна водойма із стінками, укріпленими цеглою, цементом і т. ін.”, не потребує при собі обов’язкового додатка чи означення. Для виявлення ж похідного значення “територія, яку охоплює річка з притоками”, обов’язково конструктивною особливістю речення є наявність при слові *басейн* родового відмінка іменника, що вказує, про басейн якої водойми мовиться.

У слова *батьківщина* пряме номінативне значення може мати при собі означення – чия батьківщина, похідне ж значення “місце народження, походження або виникнення чого-небудь” вимагає при собі додатка в родовому відмінку (*батьківщина чого: першого супутника Землі, радіо та ін.*).

Наявністю додатка в родовому відмінку виділяється значна кількість ЛСВ іменників української мови. Про це свідчить характеристика в Словнику української мови в 10 томах окремих значень таких слів, як *банкротство, баланс, батько* (“основоположник”); *гибель* (“багато”); *безкрай, безмір* (обидва в значенні “сила вияву”), *гора* (“велика кількість”), *будівник чого* (“творець”); *голос чого* (“покликання”); *гама чого; галерея кого, чого; географія чого; геометрія чого; герой чого; гігант чого; глашатай чого; гірлянда чого; град чого; динаміка чого; дитинство чого; доля чого; душа чого* тощо. Конструктивно зумовлені значення іменників можуть характеризуватися й обов’язковою наявністю додатка в якомусь іншому відмінку або ж інфінітива. У слові *голод* значення “гостра нестача чого-небудь необхідного” виступає в сполученні з додатком у знахідному відмінку з прийменником *на* (голод на що). Іменник *здібність* має пряме значення “природний нахил до чого-небудь; обдарування, талант”. У похідному ж (“властивість, особливість, що виявляється в умінні

робити, здійснювати що-небудь”) необхідним є інфінітив, що характеризує цю властивість.

Конструктивно зумовленими є також ЛСВ прикметників, що відрізняються наявністю при похідному і відсутністю в прямому значенні додатка (наприклад, *здібний і здібний до чого? лакомий, ласий і лакомий, ласий* – на що?), особові і безособові значення дієслів (*ломити гілку – ломити в поясниці; пахне квітка і пахне квітами*).

Слова з конструктивно зумовленим значенням на відміну від функціонально-синтаксично зумовлених можуть використовуватися в різних синтаксичних функціях.

Окремі конструктивно зумовлені значення можуть втрачати зв’язок із системою багатозначного слова і перетворюватися на омоніми. Такий процес спостерігаємо, наприклад, при переході повнозначних слів у службові (*коло, край, перед* – іменники і прикметники, *попереду, позаду* – прислівники і прийменники і т.п.).

Вільні, синтаксично зумовлені і конструктивно зумовлені значення слів є номінативними, оскільки вони називають певні явища, процеси, дії.

Цим типам лексичного значення протистоять два типи, що не виконують самостійної номінативної функції – *фразеологічно зв’язані і експресивно-синонімічні*.

Фразеологічно зв’язане значення слова виникає тільки в сполученні з певним словом (рідше словами), у так званих фразеологічних сполуках. Значення фразеологічної одиниці не впливає із значення слів, що входять до її складу, у фразеологізмах “смысл окремого слова тією чи іншою мірою блідне, зменшується до повного зникнення, смысл же словосполучення при цьому виграє, набуваючи нових семантичних якостей, розвиваючи додаткове, а нерідко і зовсім нове значення по відношенню до суми тих значень, що містяться в слові” [15,9]. Отже, слово у фразеологічних сполученнях – “завжди до певної міри втрачає індивідуальну виразність свого реального змісту”, воно втрачає самостійну номінативну функцію і проявляє своє нове, так би мовити, зредуковане значення тільки в сполученні з обмеженою кількістю слів, а то й з окремим словом.

У фразеологічно зумовлених значеннях на предмет “безпосередньо спрямоване вже не слово як таке, а поєднання слів як ціле” [12,93].

Так, у сполученні *брати бика за роги* значення “починати діяти енергійно, рішуче і зразу з найголовнішого” не впливає із суми значень слів *брати, бик, роги*, а є новим і не пов’язаним безпосередньо із номінативним значенням цих слів. Коли вживають сполучення *брати себе в руки* у значенні “перебороти свої почуття, настрої і т.п., опанувати себе”, то звичайно ніхто не думає про номінативне значення слова *руки*. Отже, слова у складі фразеологічних одиниць втрачають своє номінативне значення і набувають нове, фразеологічно зв’язане.

До фразеологічно зв'язаних належать також значення з обмеженою лексичною сполучуваністю. Наприклад, слово *скалити* вживається тільки в сполученні з словами *зуби, ікла*, слово *роззявити* – тільки із словом *рот*; *витріщити, розплющити, заплющити* – із словом *око* і т.п.

Фразеологічно зв'язані значення слова у фразеологічній одиниці можуть реалізувати якусь одну сему, яка є релевантною для значення слова. Так, іменники, що називають органи чуття, в фразеологічному значенні найчастіше реалізують відповідну сему (*око, очі* — “зір”, *ніс* — “одоративні відчуття” тощо): *окинути оком, зміряти очима* — “оглянути”. Слово *голова* в фразеологічно зв'язаних значеннях найчастіше реалізує сему “орган мислення”: *брати в голову, западати в голову* — “замислитись” тощо. Дієслова в таких сполуках теж можуть мати фразеологічно зв'язане значення, у якому редукуються семи понятійні, і на перше місце виступає граматичне значення, яке зумовлює категоріальну семантику фразеологічної одиниці як такої, що виражає дієслівну семантику.

Визначають іще *експресивно-синонімічні значення*. “У багатьох слів,— пише В.В.Виноградов,— є стилістичні синоніми в різних шарах лексики. Значна частина цих синонімів позбавлена прямого, вільного номінативного значення. Подібні синоніми виражають своє основне значення не безпосередньо, а через семантично основне або опорне слово, яке є базою синонімічного ряду і номінативне значення якого безпосередньо і спрямоване на дійсність” [14,13-14]. Із цього визначення випливає, що, по-перше, номінативного значення позбавлені не всі синоніми, а тільки певна частина стилістичних. По-друге, номінативну функцію слова з експресивно-синонімічним значенням виконують опосередковано, через домінують синонімічної групи. Таким є, наприклад, у сучасній мові значення слів *баталія* (“боротьба”, “суперечка”), *благовірний* (“чоловік”), *муж* (“мужній, шановний чоловік”), *імуцій* (“багатий, заможний”). Слова з експресивно-синонімічними значеннями можуть походити із застарілої лексики (*імуцій, муж, баталія*), із розмовного фамільярного стилю (*благовірна*), із просторічно-розмовного (*бесіда* — у значенні “компанія”) тощо.

Окремі значення полісемантичного слова можуть протиставлятися не тільки семами в межах лексеми, а і зв'язками з різними похідними словами: від одного значення даної лексеми утворено одні слова, а від іншого — інші. Так, слово *дослід* має два лексичних значення: 1) “відтворення якого-небудь явища або спостереження за новим явищем у певних умовах з метою вивчення”; 2) “те саме, що дослідження, процес”. Ці ЛСВ відрізняються між іншим ще й тим, що прикметник *дослідний* є похідним від першого значення, а іменник *дослідник* — від другого. Дієслово *гатити* має чотири значення: 1) “відгороджувати воду”, 2)

перех.розм. “Витрачати що-небудь марно”, 3) *неперех.розм.* “Ударити, стукати по чому-небудь, у щось”, 4) *неперех.розм.* “Стріляти”. Іменник же *гатка* пов'язаний тільки з першим із них, прямим номінативним.

Подібне розрізнення мають і значення прикметника *далекий* і прислівника *далеко*: 1) “який знаходиться, відбувається на далекій відстані”, 2) “тривалий у просторі” (далека путь), 3) “віддалений у часі” (далеке минуле), 4) “віддалений у роді” (далекі родич), 5) “психологічно відчужений від чогось” (далекі від війни). Прислівник *далеко* у чотирьох значеннях: 1) “присл. до *далекий*”, 2) присудк. сл. “На великій відстані”, 3) “у великій мірі”, 4) “не рівнятися кому, чому до чого” — пов'язаний з першим і тільки при порівнянні — з другим із значень прикметника; іменники *далечина, далина, далечинь* пов'язані з першим значенням, у складних словах з першим компонентом *далек-* (далекобійний, далекоглядний, далекомір, далекосяжний і т.д.) реалізується в основному перше із значень слова *далекі*.

Прикметник *довгий* має два основних значення: 1) “який має велику довжину”, 2) “який займає великий відрізок часу; тривалий, довгочасний”. Прислівник *довго* в сучасній мові пов'язується переважно з другим значенням.

Іменник *жар* має чотири значення: 1) “розжарене вугілля, що горить без полум'я”, 2) “сильне тепло, що йде від чого-небудь нагрітого або розжареного”, 3) “підвищена температура тіла при захворюванні”; 4) *перен.* “Про запальність, пристрасність, жагучість”. Слово *жарина* в обох своїх значеннях: 1) “вуглина жару”, 2) “цяточка, кусочок якого-небудь предмета, що світиться”, пов'язане тільки з першим значенням слова *жар*.

Прикметник *вузький* має два значення: 1) “який має невелику ширину”, протилежне *широкий*, 2) *перен.* “Який має дуже обмежені можливості” (вузькі інтереси). Іменник *вузькість* пов'язаний смисловими зв'язками переважно з другим значенням, а для першого існує іменник — відповідник, утворений від антонімічної основи, — *ширина*.

Семантична структура багатозначної похідної лексеми може залежати також від лексико-граматичних категорій мотивуючого слова. Так, характер ЛСВ віддієслівних іменників залежить від категорій перехідності/неперехідності, стану дієслова, його валентності. У іменників з прямим значенням дії, що мають мотивуючу основу перехідного дієслова, можна передбачити похідні значення суб'єкта, об'єкта, результату дії (*відправлення* — 1) “дія за значенням відправляти”, 2) об'єкт — “предмет, що пересилається поштою”; *командування* — 1) “дія за значенням командувати”, 2) суб'єкт — “командний склад”, *нашарування* — 1) “дія за значенням нашарувати”, 2) результат — “те, що нашарувалося”):

СПІВВІДНОШННЯ СИНХРОНІЧНОЇ І ДІАХРОНІЧНОЇ СТРУКТУРИ БАГАТОЗНАЧНОГО СЛОВА

У лексикології розрізняється, з одного боку, синхронічна структура багатозначного слова, а з другого, – діахронічні процеси в становленні її. Семантична структура слова є динамічною, у ній весь час відбуваються певні зрушення, і нерідко важко буває визначити, що належить уже історії, а що відбиває живі процеси мови.

Спосіб збагачення лексичного складу, при якому існуючі в мові слова набувають нових значень, є одним із важливих шляхів поповнення словника. Цей спосіб є одним із найпродуктивніших, саме він значною мірою забезпечує стійкість і стабільність лексичного складу. Слово зберігає свою форму, але набуває нових значень при збереженні вже існуючих, з часом окремі значення можуть бути втрачені, але словниковий склад зовнішнім виглядом, асоціативними зв'язками слів змінився порівняно мало, стара форма сповнилась нового змісту. Стійкість словникового складу забезпечується також тим, що прямі номінативні значення, які є базою для творення нових, досить стійкі. При розгляді шляхів збагачення словникового складу цей продуктивний спосіб (розвиток багатозначності) звичайно відсувається на третє і четверте місце і ілюструється обмеженою кількістю прикладів. У наші дні у повсякденну мову проникають і набувають широкого розповсюдження значення слів, що виникли як спеціальні терміни в галузі космічних досліджень, хімії, механізації і автоматизації виробництва, словом, із науково-технічною революцією. Наприклад, ми можемо говорити про явища, які є *каталізатором* певних суспільних процесів, або про *прискорення* їх, про *космічні* (в значенні “велетенські”) темпи, про *накладки* (“помилки”) в роботі та ін. Вивчення семантичних процесів у лексичному складі являє собою інший підхід до дослідження явищ, ніж синхронічний аналіз, тому діахронічні зміни треба розглядати окремо.

Щодо лексичного складу, в якому зміни відбуваються повсякчас, то варто розрізняти, гадаємо, *діахронію*, як історичні зміни, що відбулися в хай недалекому, але минулому, і *динаміку*, тобто процес, що відбувається на наших очах. Названі нами приклади стосуються швидше саме динамічного аспекту лексики.

РОЗШИРЕННЯ І ЗВУЖЕННЯ ЗНАЧЕНЬ

Одним із більш-менш докладно вивчених є питання про розширення і звуження значення. “Розширення обсягу вживання виступає в тих випадках, коли в новому вживанні слово охоплює більше коло понять (уявлень), тобто може бути вжите як засіб називання ширше, ніж раніше” [9,58]. Так, розширило в українській мові своє значення слово *основа*, яке спочатку означало “подовжні нитки для ткання”, а тепер має значення “джерело, головне,

на чому ґрунтується щось, що є суттю чогось” (I), “внутрішня, опорна частина предметів” (II), “вихідні, головні положення чогось” (III), “подовжні нитки, що йдуть паралельно тканині”, “частина слова”. Кожне з історично похідних (I, II, III) значень слова основа є більш широким, ніж етимологічно первісне, пряме.

Слово *держава* в XIV – XVII ст. вживалося в значенні “велике земельне володіння”, а тепер має значення “країна, апарат державної влади в суспільстві”, що являє ширше поняття. Слово *грив* у XIV – XVII ст. було назвою конкретної грошової одиниці – металевої монети певної вартості, з часом воно розширило своє значення і стало називати (у формі множини) загальне поняття “металеві і паперові знаки, що є мірою вартості при купівлі і продажу”.

Звуження значення полягає в тому, що воно набуває більш вузького смислу, обмежується коло явищ, що ним називаються. Так, слово *человѣкъ* у давньоруській мові мало значення “людина”, а в сучасній українській цим словом (*чоловік*) називається тільки людина чоловічої статі. Слово *племінник* означало “родич, той, хто належить до одного племені”, а пізніше звузило своє значення і стало називати не будь-якого родича, а тільки сина брата або сестри. Давньоруське слово *веселіє*, що спочатку означало “радість”, в українській мові набуло значення “обряд одруження, а також святкування з цієї нагоди за звичаєм”, тобто звузило значення.

Слід відзначити, що розширення значення не завжди пов'язане із збільшенням кількості ЛСВ у багатозначному слові, і навпаки, звуження значення не завжди пов'язане із зменшенням кількості ЛСВ. Так, у словах *держава*, *гроші* розширення значень відбувалось при збереженні моносемії.

Слово *поганий*, яке, за свідченням “Матеріалов...” І. Срезневського, мало значення “язичник”, “невірно віруючий”, “неправославний”, “іноземний, чужоземний”, “неосвічений, грубий”, “нечистий”, зменшило в сучасній мові кількість значень ЛСВ, але при цьому розширило своє значення, оскільки може виступати для негативної характеристики будь-якого предмета чи явища.

ВИДИ РОЗВИТКУ ЗНАЧЕНЬ

У переважній більшості слів нові значення виникають внаслідок перенесення існуючої звукової форми на нові явища: *ручка* (частина тіла) → *ручка* (деталь пристрою), *камінь* (мінерал) → *камінь* (матеріал), *вантажник* (робітник) → *вантажник* (механізм) і т. ін. В основі виникнення нового значення лежать якісь асоціативні зв'язки, воно сприймається як похідне *переносне*, тобто значення з прозорою образністю. З часом образність втрачається; воно стає просто похідним.

Звичайно виділяють два типи перенесення значень – *метафоричні* й *метонімічні*.

Метафоричні перенесення найменувань можуть відбуватися за схожістю ознак (зовнішніх або внутрішніх), за подібністю функцій або емоціонального враження від явища.

I. Перенесення назви за схожістю (ознак зовнішніх або внутрішніх), за подібністю явищ. Похідні номінативні значення слова *коліно* (“окрема частина чого-небудь, що має вигляд ламаної лінії, від одного згину чи повороту до іншого”; “певна частина, ланка стебла злаків і деяких інших рослин”; “певна частина, закінчений мотив у музичному творі”); переносне значення слова *колія* (“паралельно прокладені рейки”) виникли за зовнішньою схожістю. За такою ж ознакою з’явилися похідні значення слів *заслона* (“густа суцільна пелена чого-небудь, що обмежує видимість”), *затишшя* (“припинення на деякий час яких-небудь дій”), *зеніт* (“найвищий ступінь розвитку, вершина чого-небудь”). Перенесення назви за зовнішньою схожістю знаходимо у кількісному значенні слів, що позначають малі (*крапля, крихта*) або ж більші (*купа, маса*) величини і ін.

Явище має кілька ознак, тому різні похідні значення можуть ґрунтуватися на подібності різних ознак. Так, у слові *наплив* ми маємо, крім прямого номінативного значення “те, що напливло, натекло на поверхню чого-небудь”, похідні “скупчення, прибуття кого-небудь у великій кількості” і “хворобливий нарост на стовбурі, гілках і корінні дерева”. Перше з них пов’язане з кількісною ознакою і характером дії, друге із зовнішньою подібністю. Іменник *вузол* має пряме значення “місце, де зв’язані кінці чого-небудь”; “петля, затягнута на мотузкові, ливні”, і кілька похідних, що утворилися за різними зовнішніми ознаками: “речі, зав’язані в хустку або іншу тканину, клунок”, “закручене жмутом і приколоте шпильками волосся”, (ці два ЛСВ ґрунтуються на подібності зовнішнього вигляду), “місце, де сходяться, перехрещуються колії, лінії” (ознака сходження різних кінців в одному місці), “сукупність механізмів, споруд, що мають одне призначення й розташовані в одному місці”, “з’єднані разом декілька деталей, що входять до більш складного механізму”, “місце скупчення певних клітин у живому організмі” (ознака—тісне об’єднання, скупчення чогось в одному місці). У іменнику *букет* “пучок зірваних або зрізаних і складених до купи квітів” перше похідне “сукупність ароматичних і смакових властивостей, характерних для певних сортів продуктів” утворилося за схожістю ароматичних ознак, а “кущик молодих рослин” за зовнішньою схожістю.

II. Метафоризація за схожістю функцій явищ, що названі цим словом, особливо властива дієсловам і віддієслівним іменникам, а також іменникам, що є назвами знарядь праці або осіб за родом діяльності або характерною дією.

Віддієслівний іменник *випроба* має два значення дії – “дія за значенням випробувати” і похідне “навчання, тренування мисливських псів”. У цих діях спільна ознака функція (дія – дія), відмінність дії полягає в об’єкті, на який вона спрямована. За функцією ототожнюються і за об’єктом різняться також значення слова *монтаж* (споруди, фільму) і ін.

Назви простих знарядь за схожістю функцій часто переносяться на частини, деталі більш складних інструментів, механізмів, приладів: *долото* “інструмент для видовбування отворів, заглиблень і т.ін.” має похідне значення “різальна частина” культиватора для прополювання і розпушування в міжряддях ґрунту; *молоточок* “зменшено-пестливе до молоток” вживається і як назва “ударного пристрою в деяких механізмах, інструментах”. За такою ж ознакою відбувається перенесення назви частин одного знаряддя на інше: *затвор* 1) “рухома конструкція для закривання отворів приладів та споруд з метою припинення руху, доступу чого-небудь через отвір”, 2) “частина вогнепальної зброї призначена для замикання ствола, та виконання пострілу”, 3) “механізм фотоапарата, яким дозується час освітлення світлочутливого шару фотопластинки чи фотоплівки”;

назви приладів, що виконують однакові функції в різних сферах, *бандаж*: 1) “хірургічний пояс”, 2) “сталевий обруч, обід, який насаджують на частини машин для зменшення їх зносу”; *зонд*: 1) “медичний інструмент, що вводиться в порожнини і канали тіла з діагностичною або лікувальною метою”, 2) “повітряна куля з самописними приладами, яку запускають для спостереження за метеорологічними явищами”, 3) “металевий бур для дослідження глибинних шарів ґрунту”, 4) “металевий електрод для визначення електричного потенціалу в чому-небудь”;

назви пристрою на назви процесів: *механізм*: 1) “пристрій, що передає або перетворює рух”, 2) “сукупність етапів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та ін. явище”, *знаряддя*: 1) “пристосування, прилад, механізм, за допомогою якого виконується певна дія”, 2) “те, що служить засобом якійсь дії, справі”;

назви особи за певною функцією на знаряддя, яким виконують таку ж функцію: *кригоруб*: 1) “робітник, що заготовляє або розбиває кригу”, 2) “сокирка, якою користуються альпіністи для вирубування східців у кризі під час підймання на гору”, *збирач*: 1) “той, хто збирає плоди, гриби, бавовну”, 2) “машина або пристрій для збирання чого-небудь”; *вантажник*: 1) “робітник, що виконує вантажно – розвантажувальні роботи”, 2) “спеціальний пристрій на машині для вантаження” і ряд інших змін, що мають менш регулярний характер.

Слово *ідаляня* мало значення “спеціально обладнана кімната, в якій харчуються

жильці квартири, будинку". Із розвитком громадського харчування цим словом за схожістю функцій стали називати також підприємство громадського харчування. Очевидно, за схожістю функцій розвивались значення слова *корінь* від прямого значення "частина рослини, що міститься в землі й за допомогою якої рослина всмоктує з ґрунту воду з поживними речовинами", до похідних "основа, джерело, головна частина чого-небудь", *грамат.* "головна частина слова, що виражає його основне (лексичне) значення й не поділяється на морфеми". Ці переносні значення утворилися за функцією кореня бути головною частиною, на якій ґрунтується ціле.

III. До перенесення найменувань внаслідок зближення явищ за емоціональним враженням, що справляється ними, належать численні перенесення назв фізичних станів на явища внутрішнього світу людини: *теплота* має похідне значення "добре, чуйне ставлення", а *холод* "зневажливе ставлення". За емоціональним враженням переносяться назви предметів, істот, явищ, які викликають негативні або позитивні почуття, для характеристики людей (*жук*: 1) "комаха", 2) "пролазлива, шахраювата людина", *лис*: 1) "хижий ссавець", 2) "хитра, лукава людина", *акула*: 1) "велика хижа морська риба", 2) "про великих ділків, багатіїв, які по-хижацькому експлуатують трудящих", *схидна*: 1) "тварина", 2) "про злу, лиху, хитру, лукаву, в'їдливу людину" і т.ін.). За цією ж ознакою як негативні оцінні слова вживаються іменники, що називають явища, які мають негативну оцінку (*сресь* "те, що позбавлене здорового глузду", *жах* "те, що викликає почуття страху", *інквізиція* "жорстоке знущання, катування") та ін.

Можливі такі випадки, коли перенесення найменування на інше явище відбувається одразу за двома ознаками — за схожістю і за функцією. Так, похідні значення слова *крило* "нерухома відносно корпусу плоска поверхня літака, що підтримує його в повітрі під час польоту", "підводна частина корпусу швидкоплавного судна, що утримує його в максимальному надводному положенні під час руху", виникли і внаслідок асоціації за зовнішньою схожістю з крилом птаха, і за функцією підтримувати в повітрі.

МЕТОНІМІЧНІ ПЕРЕНЕСЕННЯ

Другим типом перенесення найменування є *метонімія* — перенесення назви за суміжністю явищ (просторовою, часовою, логічною і т.п.). Цей тип називання пов'язаний із тим, що два і більше явищ перебувають у якійсь відношенні, що й дає підстави назвати їх одним звуковим комплексом.

Метонімічні перенесення мають значною мірою регулярний характер. Назвемо кілька типів перенесення за суміжністю: 1) назва одиничного предмета і збірного поняття (*зерно*

"зернина" і "сукупність зерен"), 2) рослина і плід цієї рослини (*картопля* "рослина", "бульби цієї рослини", *морква, буряк* "рослина", "хорнеплод цих рослин", *кукурудза* "рослина", "початки цієї рослини", *слива* "дерево", "плід цього дерева"), 3) назва предмета і матеріал, з якого утворений (*дерево* "рослина", "матеріал з деревних порід", *коноплі* "рослина" і "волокно цієї рослини", *льон* "рослина", "волокно цієї рослини", "тканина з цього волокна"), 4) матеріал і вироби з цього матеріалу (*скло* "матеріал", "вироби із скла"; *кераміка, кристаль* мають такі ж співвідносні значення), 5) назва посуду чи предмета і міра, що визначається цим посудом чи предметом (*мірка, лікоть* і т.п.), 6) назва дії і часу, в який вона відбувається (*косовиця, сімба*), 7) назва дії і наслідків чи результатів її (*креслення, шиття*) і т.ін.

Не всі метафоричні й метонімічні значення, що функціонують у сучасній мові, є явищами мови. Багато з них пов'язані з суспільним мовленням і, незважаючи на свою регулярність, не набули віртуального значення. Такі переносні значення слів, хоч і загальновідомі, проте зберігають у собі образний зміст. Наприклад: *море* квітів, *хмара* птаства. Подібне функціонування слів швидше належить до їх вживання, а не до значення. Те ж саме стосується і ряду метонімічних використань слів (випив *склянку* чогось, з'їв *тарілку* чогось).

Слід відзначити, що в ряді випадків розмежування значення слова і його вживання є досить складним. У цьому виявляється тісний зв'язок динаміки і статичності в лексичі, коли важко буває визначити, чи значення перебуває ще в процесі формування, чи воно вже сформувалося.

Вживання слова з часом може розвинути в його значення. Переносне значення завжди починається із вживання. Проте в окремих словах інтервал у часі від переносного вживання до похідного значення дуже стислий (як у слів *супутник, стріла* крана, *орбітальна станція* і т.п.), в інших же дуже тривалий. Швидше відбувається перехід там, де нове значення пов'язане з явищем, яке не має іншої назви; повільніше у випадках, коли в мові є вже відповідне слово. У такому стані перебуває, наприклад, кількісне вживання названих вище слів *море, хмара* і т.п. У них переносні вживання можуть і залишитися тільки явищем мовлення.

Для розвитку структури багатозначної лексеми велике значення має *семантична аналогія*, тобто виникнення нового значення шляхом перенесення за аналогією до іншого слова. Якщо можна сказати *мірка* (чи *гарнець*, чи *мішок*) чогось сипучого, то можна сказати й *відро* чи *склянка*, чи *банка* (припустімо, жита), але це не означає, що ці значення виникли

внаслідок семантичних перетворень значень саме цього слова, воно запозичує таке значення у якогось вихідного слова, що виражало й "місткість" і "кількість, об'єм вміщеного". Це питання глибоко досліджене в працях О.О. Гаращенко [60].

У структурі багатозначного слова можуть існувати похідні значення, що утворюються за різними типами перенесення значень. Так, у слові *колонка* прямим номінативним є "зменш. від *колона*". Похідні значення "ряд цифр, слів, послідовно розміщених по вертикалі", та "пристосування у формі видовженого циліндра для відпуску води, бензину і т.п." виникає на підставі асоціації за зовнішньою схожістю, а значення "газовий пристрій для нагрівання води у ванній", мабуть, виникло за схожістю функцій із водопровідною колонкою (там подається вода, тут газ). Два останніх значення "пристосування для відпуску води, бензину" і "газовий пристрій для нагрівання води у ванній" Словник української мови подає (і гадаємо, небезпідставно) як одно значення. Проте порядок черговості у розвитку й поширенні його, мабуть, такий: "пристрій для подачі води", потім "для подачі бензину", пізніше "для подачі газу" — і виникнення значень відбувалося за схожістю функцій.

Слово *лубок* має пряме номінативне значення "комплекс тканин у рослини, через які приходять органічні речовини від листків до коренів". Похідне номінативне "виріб з луба" виникло внаслідок перенесення значення за суміжністю (матеріал - виріб із цього матеріалу), а значення "тверда накладка на місці перелому кістки, шина" — за схожістю функцій. У слова *голова* похідні значення "особа, яка керує зборами, засіданням", "керівник установи, об'єднання, товариства", "основне в чому-небудь", "авторитетна особа, головний у якій-небудь справі" виникли внаслідок схожості функцій, значення "перші ряди, передня частина чого-небудь" за схожістю місця (як голова у живих істот попереду, так і передня частина колони, загону — голова), а значення "продукт харчування у вигляді кулі, конуса" утворилось внаслідок зовнішньої подібності форми (голова сиру, цукру і т.п.). У слова *голос* похідне значення "звуки, що утворюються деякими неживими предметами", виникло за схожістю значення, "одна з кількох мелодій музичного твору, партія у вокальному ансамблі" — за суміжністю, а "поклик, веління якого-небудь внутрішнього почуття, інстинкту, переконання" — за функцією. У слові *грунт* значення "морське, річкове та ін. дно" пов'язане із прямим "верхній шар земної кори, придатний для життя рослин", за схожістю ознак (верхній шар земної кори), а значення "те, що становить основу чого-небудь, є вихідним матеріалом для створення, виникнення чогось", виникло внаслідок схожості функцій. У слова *груша* "садове, лісове фруктове дерево" значення "плід цього дерева" є метонімічним (утворилось за суміжністю), а "предмет, що має форму плода цього дерева". —

метафоричним (за подібністю форми).

Паралельний зв'язок значень. Проте не завжди виникнення нового значення є внаслідком переносного вживання слова. Чимало в мові таких слів, де два значення виникли внаслідок паралельного творення слів від однієї твірної основи за допомогою омонімічних або полісемантичних афіксів. При цьому в основу лексичних значень слова можуть бути покладені різні ознаки. Так, три значення слова *дошовик*: 1) "верхній легкий непромокальний одяг, що захищає від дощу"; 2) "кулястий гриб, який швидко росте в теплу дощову пору"; 3) "черв'як, що живе в ґрунті", не пов'язані смисловою залежністю одне з одним. Очевидно, вони виникли як омонімічні слова, але їх зв'язок із словом *дощ* призвів до того, що вони об'єдналися в одній лексемі. Прикладами цього явища є також слова: *задник*: 1) "задня частина взуття", 2) "декорація, розміщена на задньому плані сцени"; *горловина*: 1) "звужений отвір у чому-небудь", 2) "м'ясний продукт з горла тварини"; *крилатка*: 1) "верхній чоловічий одяг XIX - поч. XX ст.", 2) "сухий плід деяких дерев". Досить поширений такий тип залежності між лексико-семантичними варіантами і у відносних прикметників, як, наприклад, у слові *колгоспний* "той, що належить колгоспу" (колгоспне поле, колгоспний сад); "побудований на колгоспних засадах" (колгоспний лад, колгоспне будівництво) і т.п. Слово *дворічний* має значення: 1) "віком два роки" (дворічна дитина), 2) "розрахований на два роки" (дворічне завдання, дворічний план). Ці значення розвинулись паралельно і між ними всередині структури багатозначного слова не існує залежності підпорядкування.

Зміни емоційного компонента. У процесі розвитку лексичного значення слова можуть відбуватися зміни не тільки в предметно-понятійній віднесеності, а і в емоційному забарвленні слова. Ці зміни відбуваються або внаслідок зміни суспільної оцінки явища, або ж впливають із зміни предметно-понятійної віднесеності слова. Так, слово *батьківщина*, змінивши значення "спадщина, одержана від батька", на значення "вітчизна", набуло позитивного, урочистого відтінку. Тільки в позитивному значенні закріпилося в українській мові значення слова *муж*.

Протилежний процес вироблення негативного емоційного компонента ми маємо в сучасній українській мові у слів *лакиса*, *лакей*, у переносному значенні слова *карикатура* ("невдале наслідування, смішне, спотворене відображення кого-небудь або чого-небудь").

Емоційний компонент значення слова може розвиватись інколи досить складним шляхом. Наприклад, після Жовтневої революції слово *офіцер*, яким називались командири тільки білої і інтервентських армій, набуло негативної оцінки. Коли ж у роки Великої Вітчизняної війни цим словом стали називати і командирів Радянської Армії, воно втратило

негативну оцінку і набуло такого ж позитивного значення, яке мало перед тим слово *командир*. У даному разі зміна емоційного забарвлення слова була пов'язана з різним обсягом і характером понять, що називаються словом. Аналогічний процес відбувся і з словом *генерал*.

Протилежні зміни помічаємо у розвитку значення слова *солдат* у цей же час. У Червоній Армії воно було замінено у прямому номінативному значенні словом *червоноармієць*. Але в ряді контекстів слово *солдат* зберігало експресивно-синонімічне позитивне значення.

ЗНАЧЕННЯ СЛОВА І РІЧ

Наприкінці минулого сторіччя в мовознавстві виник напрямок "Слово і річ", однією з засад якого була вимога вивчати історію мови у зв'язку з історією матеріальної культури, історію слова у зв'язку з історією речі, яка цим словом називається. Нас у цій роботі досі цікавило питання про перенесення значення на інші предмети, або метафоричні, метонімічні та ін. перенесення значення слова. Однак існує ще один аспект цього питання: збереження значення при зміні явища. Візьмімо для прикладу слово *дорога*, яке існує віддавна і донині в одному й тому ж значенні. Однак навіть у час, який ми легко можемо досягнути, зміст його змінювався від ґрунтових ледь помітних у степу чи в лісі проходів чи проїздів до битих доріг, від них до мощених, до залізничних, шосейних. Слово і його значення ніби збереглися, але сам предмет дуже змінився. Те ж можна сказати про хату, яка, зберігши свою назву, зазнала значних змін навіть за останні сто років. У таких випадках можна говорити про зміну предметного (*сигніфікативного*) компонента значення при збереженні понятійного (*денотативного*) компонента. Прикладом зміни речі при збереженні значення слова може бути також слово *піч*. Сучасні електричні й газові печі мало нагадують піч у сільській хаті, але за новими опалювальними приладами збереглася та ж назва з тим же в основі своїй значенням. Сучасні металеві *ложки* відрізняються від колишніх дерев'яних, як і металеві або пластмасові *ночви* від старих дерев'яних, однак предмет цей зберігає свою назву, а назва — значення. Навіть винахід останнього століття *літак* наших днів дуже відрізняється від його історично не таких уже й далеких предків.

ЗМІНИ В СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

Із розвитком лексичного значення слова відбуваються зміни в семантичній структурі багатозначного слова.

1. Одним із шляхів розвитку семантичної структури слова є ускладнення її. Воно полягає в тому, що слово з меншою кількістю або з одним значенням набуває в процесі розвитку

нових, додаткових лексико-семантичних варіантів (ЛСВ). Так, слово *плече* спочатку означало тільки частину тіла, пізніше розвинулося значення "частина сокири або іншого знаряддя праці", термінологічне значення "плече важеля". Таким чином моносемантичне слово перетворилося на тризначне, отже, відбулося ускладнення структури полісемантичного слова.

Ускладнення може виникати кількома способами: 1) шляхом розвитку нового

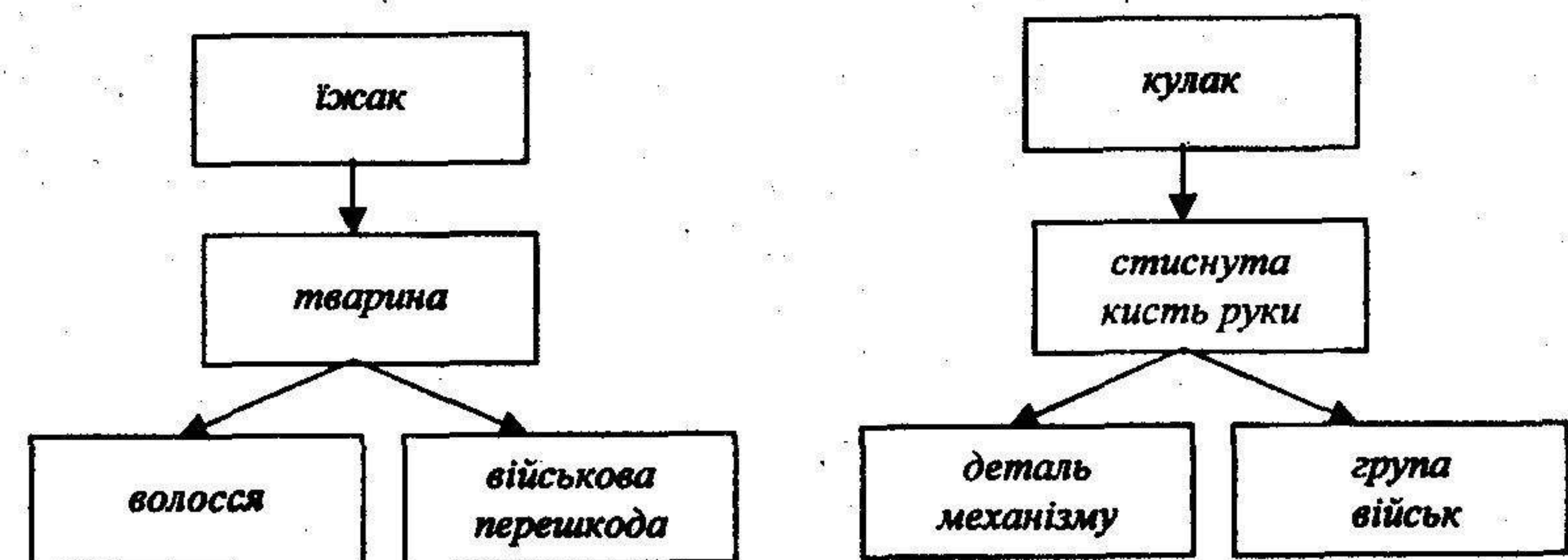

Схема 5

Схема 6

значення від прямого номінативного за однією ознакою, як у слові *іжак*: два похідних значення "коротко пострижене волосся, що стирчить", і "навхрест скріплені і обмотані колючим дротом колоди або рейки, які застосовують проти ворожих танків і піхоти", виникли з прямого номінативного (назва тварини) за зовнішньою подібністю голок тварини і названих предметів. Генетичну схему семантичної структури слова *іжак* можна зобразити як на схемі 5. Нові значення можуть виникати від прямого номінативного за різними ознаками. Так, у слова *кулак* похідне значення "зосереджене ударне угруповання військ" виникло, так би мовити, за функцією бути ударною силою, а значення "деталь машини у формі виступу" — за зовнішньою схожістю (схема 6). Нове похідне значення може виникати не від прямого номінативного, а від похідного першого ступеня. Наприклад, у слова *кінний*, крім прямого номінативного значення "якому надають руху коні", "пов'язаний з їздою на конях", два похідних: а) "те саме, що вершник" і б) "який складається з вершників". Уже з визначення видно, що перше похідне

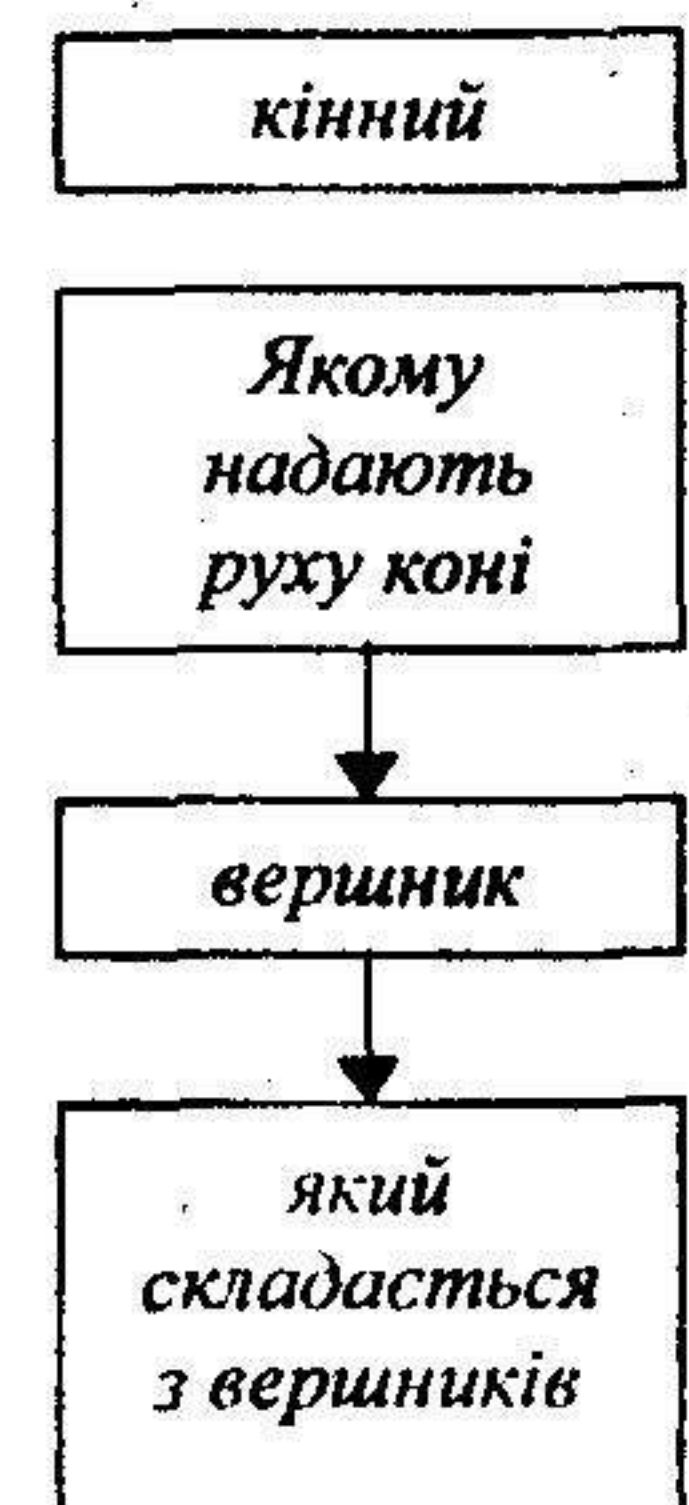

Схема 7

виникло від прямого номінативного, а друге похідне з першого похідного (схема 7). Два похідних значення можуть виникати, як уже мовилося раніше, не внаслідок розвитку прямого номінативного, а в результаті паралельного творення від однієї основи за однією словотворчою моделлю двох і більше семантично пов'язаних іменників. У такій структурі ми не маємо ієрархічних зв'язків. Так, слово *кругляк* має кілька значень: а) “колода круглої форми”; б) “лісоматеріал, що складається з кругляка”; в) “круглястий камінь”; г) “предмет, споруда круглястої форми”. Уявляється, що значення “колода”, “круглий камінь”, “предмет або споруда круглястої форми” виникли паралельно, а значення “лісоматеріал” є похідним від першого (схема 8). Такий же зв'язок у словах *кодгоспний*, *металевий*, *мідний* і т. п.

II. Протилежним шляхом розвитку семантичної структури слова є її спрощення, внаслідок чого слово більш складної структури втрачає частину значень. Наприклад, для

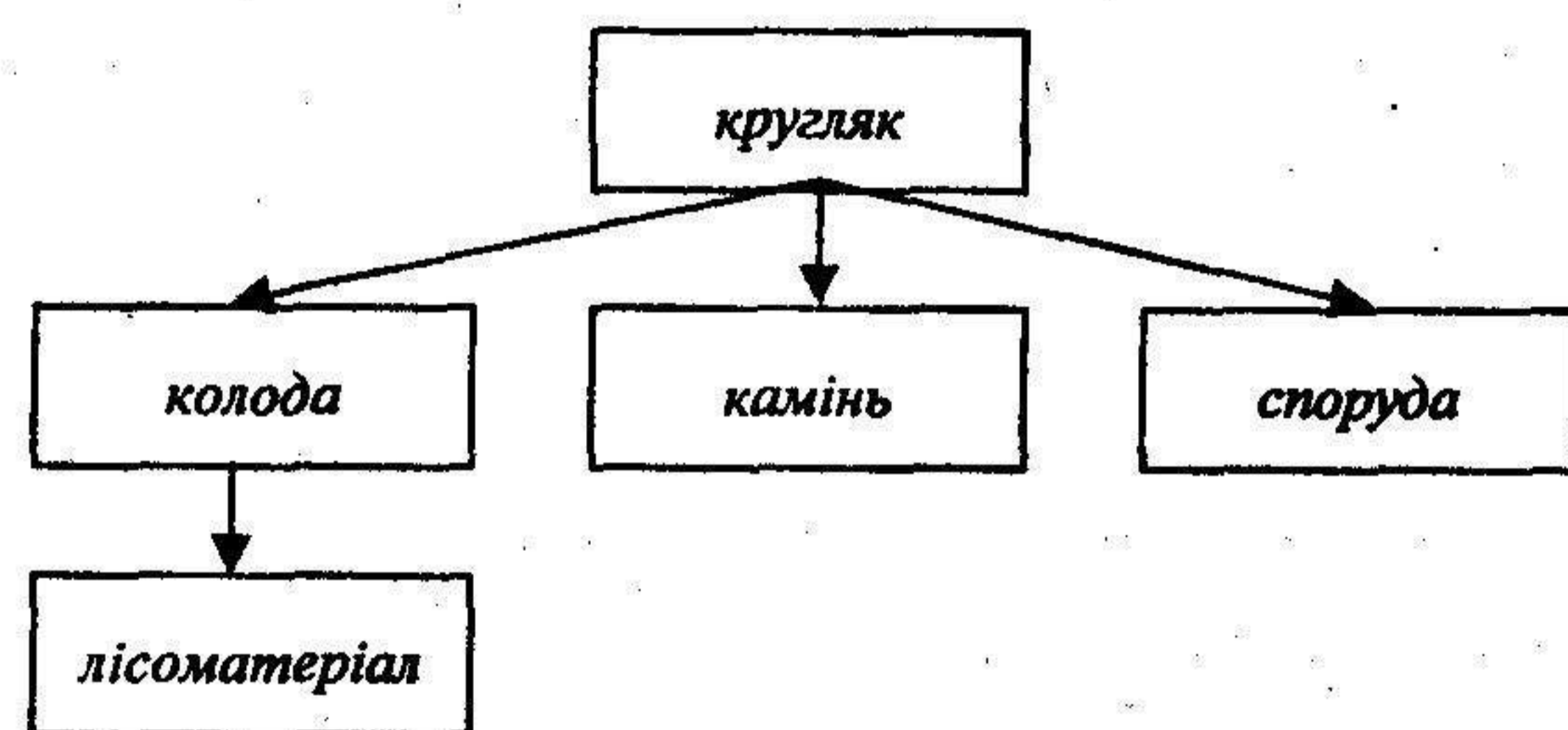

Схема 8

слова *люди* І. Срезневський у пам'ятках давньоруської мови визначає шість значень (допускаємо, що серед них можуть бути й оказіональні): 1) “люди”, 2) “народ”, 3) “нижні верстви населення”, 4) “слуги, челядь”, 5) “миряни”, 6) “свідки”. У Словнику української мови (т. IV) виділяють два значення¹, що активно функціонують у мові: 1) “суспільні істоти, що являють собою найвищий ступінь живих організмів, мають свідомість, володіють членороздільною мовою, виробляють і використовують знаряддя праці”, і 2) “сторонні, інші особи у протиставленні суб'єктові”. Навіть якщо включити сюди й третє запропоноване Словником значення, то все одно ми побачимо, що структура з шести компонентів

¹ Історичне значення ми не включаємо в сучасну семантичну структуру слова *люди*, а значення “особи, що працюють у якій-небудь галузі виробництва, працівники”, ще не втратило, на нашу думку, оказіональний характер.

перетворилася на трикомпонентну (схема 9).

У слові *люди* пряме номінативне значення збереглося, а похідне визначається тільки одно.

Інакше відбулося спрощення семантичної структури слова *полк*. У давньоруській мові, за свідченням матеріалів І. Срезневського, воно мало вісім значень:

- 1) “народ”,
- 2) “частина”,
- 3) “збори”,
- 4) “військо”, 5) “загін,

полк”, 6) “війна, похід”, 7) “воєцтво”, 8) “битва”. Семантичні зв'язки цих значень можна зобразити як на схемі 10. Пунктиром вказані значення, що зникли, суцільною лінією — сучасне значення.

Як видно із схеми, пряме номінативне і похідні номінативні I, II і III ступеня втрачені, залишилось у сучасній українській мові тільки одно спеціалізоване значення слова *полк* — “військова частина, що звичайно входить до складу дивізії чи бригади”. Таким чином, семантична структура багатозначного слова *полк* спростилася до моносемії (однозначності) із втратою етимологічного прямого значення і перенесенням функції його на одне з похідних.

У процесі спрощення семантичної структури слова можливий такий варіант, коли воно втрачає свої номінативні значення і у нього залишається тільки експресивно-

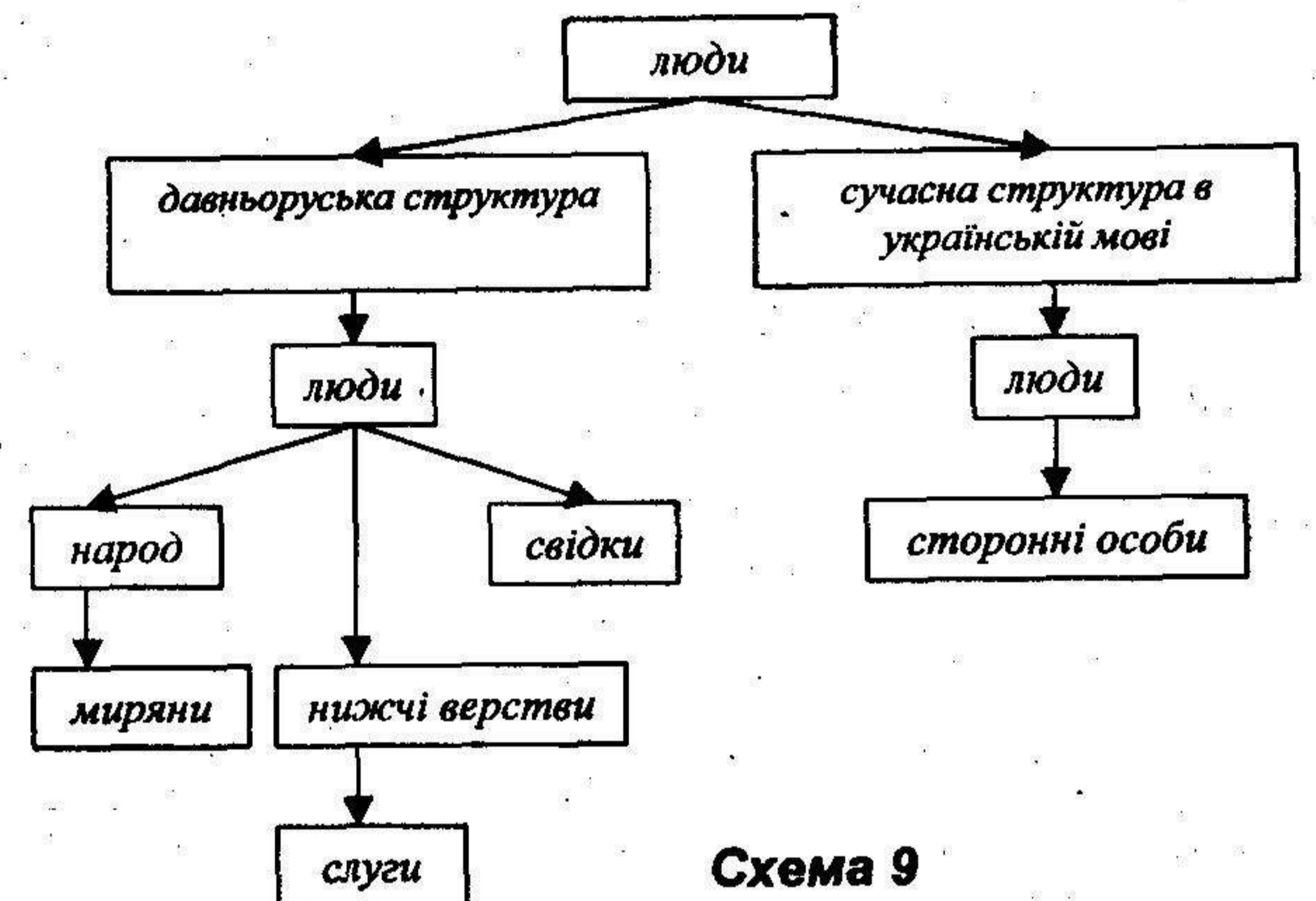

Схема 9

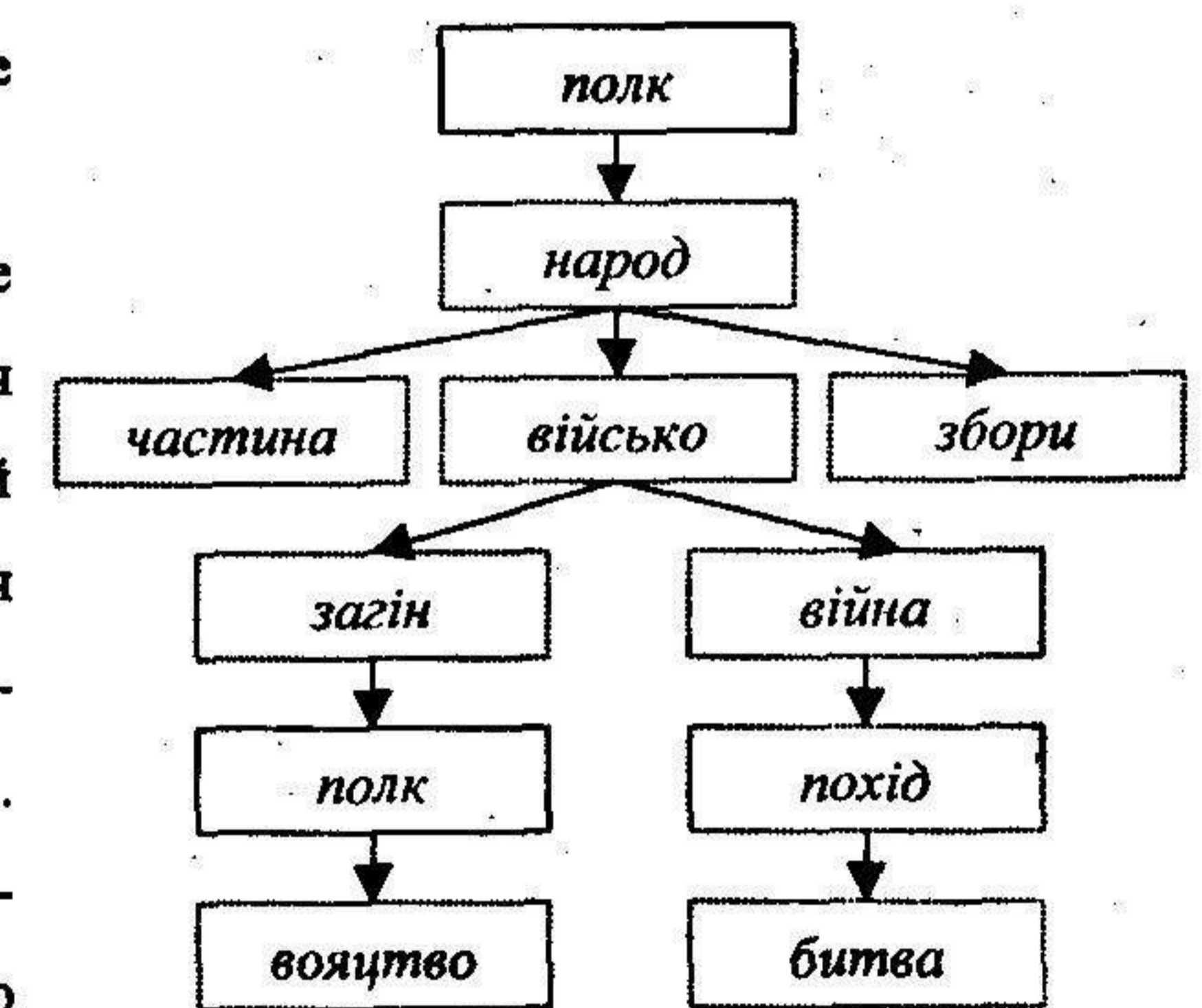

Схема 10

синонімічне або фразеологічно зв'язане значення. Так сталося, наприклад, із словом *муж*, яке втратило номінативне значення "чоловік" і збереглося тільки як стилістичний синонім із значенням "державний, науковий, громадський та ін. діяч" у книжному стилі. Аналогічним шляхом розвивається семантична структура слова *мужик*, у якому пряме значення "селянин" майже вийшло з ужитку і зберігаються тільки експресивно-синонімічні ЛСВ його. Схематично зміни в структурі слів *муж* і *мужик* можна зобразити як на схемі 11.

Із усієї структури може залишитися тільки фразеологічно зв'язане значення. Так, слово *байдики* втратило своє номінативне значення і зберігається тільки у фразеологізмі *бити байдики*, а слово *іжниця* втратило функції назви букви (за винятком сфери філологічних

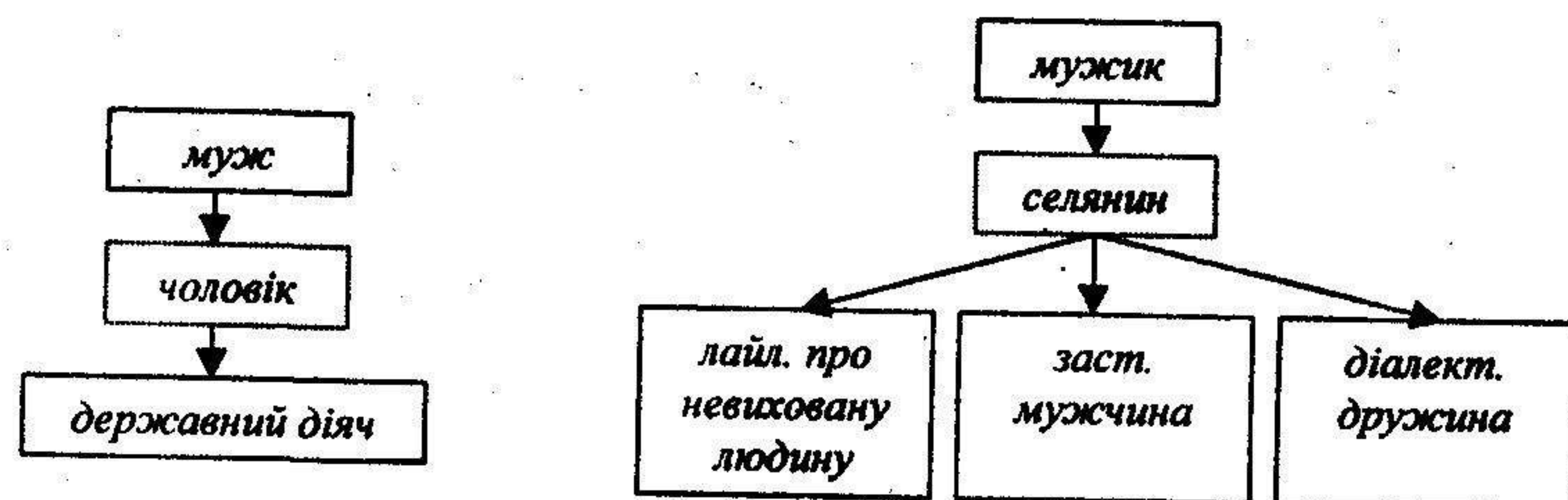

Схема 11

наук) і зберігається для мовців тільки у сполученні *протисати іжницю*.

Пряме номінативне значення є досить стійким, що є однією з передумов стійкості основної частини лексичного складу. Проте можливі такі випадки, коли в процесі розвитку семантичної структури слова на місце прямого номінативного виходить одно з етимологічно похідних. Такий процес ми спостерігаємо в слові *полк*, де пряме за походженням значення втрачене. Але існують і такі структури, в яких воно не втрачене, а посіло, з погляду сучасної мови, підпорядковане місце. У семантичній структурі таких слів відбувається переінтеграція ЛСВ. Так, у слові *іменини* етимологічно прямим номінативним було значення "у православних і католиків — особисте свято кого-небудь, що припадає на день, у який церква відзначає пам'ять однойменного святого", а значення "річниця від дня народження кого-небудь" було похідним. У сучасній же українській мові зв'язок цього слова з релігійними уявленнями майже втрачений і друге значення ("річниця від дня народження") є прямим номінативним, а перше звузило сферу свого вжитку.

Переінтеграція відбулася і в слова *клітина*. Спочатку прямим номінативним було значення "мала клітка" (приміщення для птахів, тварин), пізніше виникло за схожістю

значення "чотирикутник на поверхні чого-небудь, утворений перехресними лініями". Із розвитком вчення про будову живих організмів з'явилося термінологічне біологічне значення — "найпростіша одиниця будови організму". Поширення освіти останнє значення висуває на перше місце, що відбито й Словником української мови, хоч, можливо, цей процес іще й не завершився. Прикладом переінтеграції може бути і розвиток значень окремих слів із сфери стародавньої літератури, міфології тощо. Наприклад, іменники *ідол* і *кумир* спочатку мали значення "статуя, якій язичники поклонялися як божеству". Перше з цих слів з розвитком християнства набуло негативного відтінку і стало вживатися як лайливе, а його первісне значення відступило на другий план. Слово ж *кумир* з часом стало означати "той, хто служить предметом захоплення, поклоніння". Воно теж витіснило на друге місце початково пряме значення "статуя, якій язичники поклоняються як божеству". Переінтеграція відбулася також у запозиченому з грецької мови слові *корифей*. Словник української мови (т. IV) наводить для нього три значення: 1) "у старогрецькій трагедії — керівник і заспівувач хору", 2) "танцівник кордебалету, який виконує сольні партії", 3) *перен.* "провідний, видатний діяч науки, мистецтва тощо". З історичного погляду послідовність виникнення значень була саме така. Але з погляду сучасної мови перше і друге значення є спеціальними, відомими тільки в певній сфері спілкування, а третє ввійшло в активний словник широкого кола мовців, і багато з них не знають, що існують перші два.

Переінтеграція ЛСВ відбулася і в дієслові *писати*. Етимологічно нинішнє пряме номінативне значення його "передавати знаки мови на письмі" виникло як похідне до значення "фарбувати", "розписувати". Але вже в давньоруській мові, як свідчать Матеріали І.Срезневського, у семантичній структурі слова *писати* прямим номінативним було "передавати знаки мови на письмі", похідними від нього — "повідомляти письмово", "записати, включити в письмо", "робити заповіт", "робити перепис", а на останніх місцях етимологічно перші — "малювати", "розписувати".

Історія розвитку лексичного складу знає такі випадки, коли слово двічі змінює пряме номінативне значення — спочатку в одному напрямку, а потім — у протилежному. Так сталося, наприклад, із семантичною структурою дієслова *молити*. Етимологічно прямим номінативним у ньому було значення "просити". Пізніше в ньому розвинулося значення "просити про щось надприродні сили, бога, тобто молитися", яке посіло місце прямого номінативного і сприймалося як таке протягом століть. У наш час слово *молити* знову набуло значення "дуже просити, благодати".

Процес розвитку семантичної структури слова є тривалим і складним. Нерідко у

структурі слова протягом століть відбувається і спрощення, і ускладнення структури, і переінтеграція значень. Так, у прикметника *лихий*, як свідчать пам'ятки, в давньоруській мові було шість значень: 1) "позбавлений", 2) "зайвий, більший", 3) "надмірний", 4) "сумний", 5) "злий", 6) "поганий". В українській мові перші три значення втрачені, а останні у семантичній структурі розмістились у зворотньому напрямку: 1) прямим номінативним стало "здатний чинити зло, лихо", це значення ґрунтується на етимологічному ЛСВ "поганий", 2) похідним номінативним — "який сердиться, лютує; сердитий, лютий", що пов'язане із значенням "злий", і 3) "сповнений лиха, страждання", що впливає із значення "печальний, сумний".

Такий же складний процес розвитку відбувся в семантичній структурі іменника *поле*, який в давньоруській мові мав значення: 1) "відкрите місце", 2) "степ", 3) "мешканці степу", 4) "оброблювана земля, нива". Прямим номінативним було перше з них. У процесі розвитку української мови третє значення ("мешканці поля") було втрачене (отже, відбулося спрощення), четверте ("оброблювана земля, нива") перейшло на місце прямого номінативного (отже, відбулася переінтеграція), і розвинулися в ньому нові значення — "тло", "сфера якоїсь діяльності" та термінологічне "простір, у межах якого діє щось" (електромагнітне поле), отже, відбулося ускладнення структури.

Семантична структура багатозначного слова не є замкненою у собі системою, а тісно пов'язана з іншими типами мікросистем у лексичному складі — омонімічними і синонімічними групами, та антонімічними парами.

МІЖРІВНЕВІ ЗВ'ЯЗКИ СТРУКТУРИ БАГАТОЗНАЧНОГО СЛОВА

Семантична структура багатозначного слова має тісні зв'язки з іншими рівнями мови.

а) Насамперед привертає увагу зв'язок лексичного значення із значенням мотивуючого слова. Поки що ми говоримо про виникнення похідних значень всередині слова. Однак система значень у багатозначному слові може бути зумовлена семантикою слова мотивуючого, а при врахуванні останнього аспекту ми беремо до уваги тільки експліцитні семи вихідного слова. Так, ми говоримо, що слово *машиніст* мотивується словом *машина*, слово *учитель* — словом *учити* і т. ін. Однак мотивація може відбуватися і за експліцитними семами вихідного слова. Так, у дієслові *сіяти* час як позамовна категорія невиявлений, а в похідному від нього іменнику *сівба*, крім основного ЛСВ "дія за значенням сіяти" є ще й значення "час, у який сіють"; у прикметнику *милий* значення предметності не виражене, а в мотивованому ним іменнику *милість*, крім значення "якість за прикметником милий" маємо ще й значення "предмет або вчинок, у якому виявляється милість"; від

прикметника *радий* утворюється іменник *радість* із двома значеннями: 1) "радісний стан", 2) "те, що приносить радість". Ці явища зумовлені тим, що мотивуючі значення, як і мотивовані, є складними і до виникнення нового значення можуть спричинитися будь-які компоненти значення вихідного.

Зв'язки лексико-семантичного і словотвірного рівнів мають регулярний характер: у семантиці різних частин мови закладена потенційна система похідних значень, яка може бути реалізована в похідних словах, а може й не реалізуватись. Семантичні потенції, як ми вже щойно говорили, можуть міститися не в предметно-понятійному компоненті вихідного значення, а в тих зв'язках, які ми називаємо *валентністю* слова. Так, для неперехідних дієслів обов'язковим є зв'язок із суб'єктом дії, тому від них можна утворити іменник, що називає дію (*біг*) та іменник, що називає суб'єкта дії (*бігун*). Перехідні дієслова можуть мати дві і три валентності. У першому випадку, при обов'язкових двох валентностях, у дієслові закладені потенційні можливості для виникнення значення дії, суб'єкта і об'єкта або результату її, а при трьох валентностях — іще й знаряддя або матеріалу. Так, від дієслова *виховувати* (хто? кого?) утворюються іменник *виховання* із значенням "дія за значенням *виховувати*", "результат *виховання*" (добре виховання), а також іменники *вихователь* — "той, хто *виховує*" (суб'єкт дії) і *вихованець* — "той, кого виховують (об'єкт дії)". Мотивовані одним значенням слова сліди становлять словотворчу і семантичну парадигму, в цьому випадку: *виховання* (2 значення) — *вихователь* — *вихованець*. Закладені в семантиці мотивуючого слова значення можуть виражатися в похідних або окремими словами, або різними значеннями одного похідного слова: *обклейка* — "дія за значенням *обклеювати*" і "матеріал, яким обклеюють"; *замазка* — "дія за значенням *замазувати*" і "матеріал, яким замазують". У такому випадку витокі семантичної й топологічної структури слова містяться не в ньому самому, а в мотивуючому і не в предметно-понятійному осередку значення, а в його лексико-граматичних категоріях.

б) Другий аспект міжрівневих зв'язків багатозначного слова виявляється у взаємодії лексичної семантики з синтаксичними явищами. Ми вже мали нагоду говорити про нього при розгляді типів лексичних значень, зокрема таких, які функціонально-синтаксично обмежені й конструктивно зумовлені.

Завершуючи розгляд багатозначності слова, ми бачимо, що його семантика є складним і багатомірним явищем, яке можна досліджувати в кількох площинах.

Як ми бачили, слово у всій сукупності його лексичних значень і граматичних форм

становить *лексему*. Перший рівень її дослідження — визначення лексико-семантичних варіантів і їх зв'язків. На цьому рівні ми визначаємо кількість ЛСВ, їх *топологічну структуру*, в якій відображаються синхронічні зв'язки між ЛСВ у слові, і *семантичну структуру*, що виявляє *смилові* зв'язки ЛСВ.

Другий рівень дослідження — аналіз лексичного значення кожного ЛСВ, встановлення його компонентного і семного складу. Для розкриття лексичного значення може бути недостатньо тільки внутрішньослівних і внутрішньорівневих відносин значення, і тоді залучаються міжслівні (синонімічні, антонімічні тощо) або й міжрівневі (словотвірні, синтаксичні) зв'язки.

Третій рівень становить система словоформ кожного ЛСВ, однак цей рівень є предметом розгляду в граматиці, а не семасіології.

Четвертий рівень аналізу — характеристика фразеологічно зв'язаних значень, властивих окремим ЛСВ.

ОМОНИМІЯ

Із *явищем* полісемії тісно пов'язана лексична омонімія. Омонімія (від грецького *ὄμοιος* (*homoios*) “однаковий”, *ὄνομα* (*onoma*) ім'я) — це звуковий збіг двох і більше різних мовних одиниць. Увагу дослідників спочатку привернула до себе омонімія слів, тому на перших порах усі явища цього роду розглядалися в лексикології. Поступово, в процесі поглибленого вивчення омонімії, з'ясувалося, що це явище широке і властиве усім рівням мовної структури, одиниці яких є двосторонніми, тобто складаються із звучання і значення: морфема, слова, словосполучення — вільні і фразеологічні, синтаксичні конструкції. Одним із перших звернув увагу на необхідність розрізнення омонімів різних типів В.В. Виноградов [12,14]. Після виходу його статті у літературі почали чітко протиставляти два типи омонімів — лексична омонімія, що є предметом розгляду лексикології, та інші її типи, за термінологією В.В. Виноградова — суміжні явища.

Стисло схарактеризуємо різні види омонімії, щоб потім можна було чіткіше протиставити лексичні омоніми іншим їх видам.

І. *Омоморфемами* — це морфемами, які мають однаковий фонемний склад але різні значення. Оморморфемами можуть бути:

а) корені слів (*кот* у ім. *кот*—а, *кот*—и і *кот* у дієслові *кот*—ити; *борон* — у дієсловах *борон*—ити і *борон*—увати; *вод* у ім. *вод*—а і дієслові *вод*—ити);

б) префікси (з- у словах *змахувати* — “махати чим-небудь, спрямовуючи руки угору” і *змахувати* — “скидати, відкидати що-небудь змахом руки”; *злітати* — “летячи, підніматися в повітря” і *злітати* — “літаючи, побувати скрізь, або в багатьох місцях”; префікс *за-* — у словах *заспівати* — “почати співати”, *заспішити* — “почати спішити” і префікс *за-* — у словах *завозити* — “везти куди-небудь далеко”, *заходити* — “іти куди-небудь далеко” і т.п.);

в) суфікси (*-ин-* у словах *картоплина*, *цеглина* і в слові *курятина*; *-ець-* у словах *смільвець* і *холодець*, *-иц-* у словах *ручице* і *пасовище* і т.д.);

г) омонімічними можуть бути флексії. Так, флексія *-и* є і ознакою родового відмінка однини та множини іменників першої відміни (*рук-і* — *рук-и*), і називного множини іменників чоловічого роду (*воз-и*, *нос-и*, *стол-и*, *робітник-и*), і ознакою другої особи однини дієслів наказового способу (*воз-и*, *нос-и*, *кос-и*, *прос-и*), і показником множини дієслів минулого часу (*пил-и*, *вил-и*, *носили-и*).

Омонімія словотвірних і формотвірних елементів може призвести і до лексичної омонімії, якщо однаковий фонемний склад мають усі словотворчі компоненти слова (*завод*

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В.И. О подаче омонимов в словаре || Вопросы языкознания.— 1957.— №3.— с.31-44.
2. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М.: Учпедгиз. 1952.— 295 с.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Изд.-во «Сов. энциклопедия».—1966.—607 с.
4. Ахманова О.С. Словарь омонимов русского языка. М.: Изд.-во «Сов. энциклопедия».—1974.—447 с.
5. Бабкин А.М. Русская фразеология, её развитие и источники.—Л.: Наука.—1970.— 262 с.
6. Бережан С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. Кишинев: Штиинца.—1973.—371 с.
7. Брутян Г.А. Лингвистическое моделирование мира и его роль в познании || Вопросы философии.—1972.—№10.
8. Будагов Р.А. Введение в науку о языке.—М.: Просвещение.—1965.—492 с.
9. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. К.: Радянська школа.— 1955.—247 с.
10. Ващенко В.С. Синонімічний словник-мінімум української мови. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпроп. ун-ту.—1972.—90 с.
11. Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. Ростов: Изд-во Рост. ун-та.— 1971.—166 с.
12. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях || Вопросы языкознания.— 1960.—№5.—с.3-17.
13. Виноградов В.В. О взаимодействии лексико-семантических уровней с грамматическими в структуре языка || Мысли о современном русском языке.—М.: Просвещение.—1969.—с.35-23.
14. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений || Вопросы языкознания.— 1953.—№5.—с.3-29.
15. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Высшая школа.—1972.—614 с.
16. Галкина-Федорук Е.М., Горшкова А.В., Шанский Н.М. Современный русский язык. ч.1.—М.: Изд-во МГУ.—1962.—344с.

17. Горнунг Б.В. О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках составления синонимических словарей || Вопросы языкознания.—1969.—№4
18. Дослідження з лексикології та лексикографії. К.: Наукова думка.—1965.—271 с.
19. Евгеньева А.П. Основные вопросы лексической синонимии || Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.—Л.: Изд-во АН СССР.—1966.—с.4-29.
20. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літерної мови. К.: Вища школа.—1972.—402 с.
21. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси. К.: Наукова думка.— 1970.—302 с.
22. Исаев А.В. К вопросу о соотношении лингвистического и логического в учении об антонимах || Филологические науки.—1972.—№1.—с.49-56.
23. Звегинцев В.А. Семасиология. М.: изд-во Моск. Ун-та.—1957, 321 с.
24. Ключева В.И. Краткий словарь синонимов русского языка.—М.: Учпедгиз.— 1956.—279 с
25. Комиссаров В.И. Проблема определения антонимов || Вопросы языкознания.— 1957.—№2.—с.49-58.
26. Кононенко В.І. Омоніміка синтаксичних конструкцій|| Мовознавство.—1971.— №2.—с.28-33.
27. Копнин П.В. Диалектика как логика.—К.: Изд-во Киевск. Ун-та.—1961.
28. Котелова Н.З. Значение слова и его сочитаемость.—Л.: Наука.—1975.—163 с.
29. Критенко А.П. Тематичні групи слів і омонімія || Слов'янське мовознавство.— 1962.—т.4.
30. Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів.—К.: Вид-во АН УРСР.—1957.—235 с.
31. Курилович Е. Заметки о значении слова|| Вопросы языкознания.—1955.—№3.— с.73-81.
32. Лисиченко Л.А. Лексикологія української мови. Семантична структура слова.— Харків: Вища школа.—1977.—112 с.
33. Лисиченко Л.А. Типи синонімів за значенням || Українська мова і література в школі.—1973.—№11.—с.40-47.
34. Лисиченко Л.А. Антоніми в сучасній українській мові || Українська мова і література в школі.—1976.—№1.—с.26-33.

35. Лисиченко Л.А. Топологічна структура слова полісемантичних іменників у сучасній українській мові // Мовознавство.—1977.—№2.—с.23-27.
36. Лисиченко Л.А. Бесіди про рідне слово. Слово і його значення.—Харків:ХДПУ.—1993.—136 с.
37. Морфологічна структура сучасної української мови.—К.: наукова думка.—1975.—207 с.
38. Муқан Г.М. Багатозначність і омонімія // Укр. Мова і літ. в школі.—1970.—№8.—с.30-36
39. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения.—М.: Высшая школа.—1988.—168 с.
40. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке.—М.: Изд-во Моск. ун-та.—1973.—290 с.
41. Общее языкознание. Внутренняя структура языка.—М.: Наука.—1972.—265 с.
42. Общее языкознание. Вопросы существования, функции/ история языка.—М.: Наука.—1970.—603 с.
43. Ожегов С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи.—М.: Высшая школа.—1974.—350 с.
44. Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV, першої половини XVII ст.—К.:Наукова думка.—1991.—225 с.
45. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.—т.3.—М.:Просвещение.—1968.—451 с.
- 45а. Потебня А.А. Из записок по теории словесности.—Харьков—1905.
46. Реформатский Р.А. Введение в языкознание.—М.: Просвещение.—1972.—489 с.
47. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики.—К.: Наукова думка.—1988.—230 с.
48. Русский язык и советское общество. Лексика современного русского языка.—М.: Наука.—1968.—185 с.
49. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов.—К.: Вища школа.—1974.—255 с.
50. Сеченов И.М. Избранные философские и психологические произведения.—М.—1974.—439 с.
51. Синонимы русского языка и их особенности.—Л.: Наука.—1972.—273 с.
52. Склад і структура термінологічної лексики української мови.—К.: Наукова думка.—1984.—192 с.

53. Словарь синонимов русского языка т.1.—Л.: Наука.—1970.—678 с.
54. Словник української мови (в 11-ти томах).—К.: Наукова думка.—1970—1978.
55. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое значение в слове // Вопросы грамматического строя.—М.: АН СССР.—1955.
56. Соссюр Ф. Труды по языкознанию.—М.: Прогресс.—1977.—693 с.
57. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. т.т.1-3.
58. Строгович М.С. Логика.—М.: Госполитиздат.—1949.
59. Сучасна українська літературна мова (в 5-ти томах). Лексика і фразеологія.—К.: Наукова думка.—1973.—438 с.
60. Тараненко О.О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії.—К.:Наукова думка.—1980.—114 с.
61. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков.—М.: Наука.—1974.—205 с.
62. Філософські питання мовознавства.—К.: Наукова думка.—1972.—198 с.
63. Черных П.Я. Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период.—М.: Изд-во Моск. ун-та.—1956.—243 с.
64. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики.—М.: Наука.—1973.—279 с.
65. Blake F. The Study of Language from the Semantic Point of View.—“Indogermanische Forschungen”, 56,1938.
66. Mues W. Laut ZUM Satz. Heidelberg, 1964.
67. Nida E.A. Analysis of Meaning and Dictionary Making.—“International Journal of American Linguistics”, кн. 24,1958, №4
68. Калинин А.В. Лексика русского языка.—М.: Изд-во МГУ.—1971
69. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания.—М.: просвещение.—1975.—271 с.

ЗМІСТ

Вступ	1
Лексична система	4
<i>Парасинтагматичні і синтагматичні відношення</i>	6
Значення слова	8
<i>Лексичне і граматичне значення</i>	11
<i>Компонентний склад лексичного значення слова</i>	13
<i>Семантичні компоненти, зумовлені позамовними факторами</i>	13
<i>Семантичні компоненти лексичного значення, зумовлені внутрішньомовними факторами</i>	16
<i>Слова-терміни</i>	17
<i>Об'єктивне і суб'єктивне значення</i>	18
<i>Значення мотивовані і немотивовані</i>	19
Багатозначність слова	20
<i>Структура полісемантичного слова</i>	25
<i>Топологічна структура слова</i>	26
<i>понятійна структура багатозначного слова</i>	27
<i>Внутрішня структура лексеми</i>	29
<i>Типи лексичних значень</i>	30
<i>Співвідношення синхронічної і діахронічної структури багатозначного слова</i>	36
<i>Розширення і звуження значень</i>	36
<i>Види розвитку значень</i>	37
<i>Метонімічні перенесення</i>	40
<i>Значення слова і реч</i>	44
<i>Зміни в семантичній структурі слова</i>	44
<i>Міжрівневі зв'язки структури багатозначного слова</i>	50
ОМОНІМІЯ	53
<i>Лексичні омоніми</i>	55
<i>Причини і шляхи появи омонімів</i>	60

<i>Омонімія і багатозначність</i>	62
<i>Пароніми</i>	65
СИНОНІМІЯ	67
<i>Джерела синонімії</i>	72
<i>Диференціальні семи</i>	73
<i>Групи синонімів за значенням</i>	75
<i>Функції синонімів</i>	80
<i>Лексичні синоніми і багатозначність</i>	82
<i>Структура синонімічної групи</i>	84
<i>Елементи побігової структури в синонімічній групі</i>	95
<i>Гіперсинонімічні групи</i>	96
<i>Синоніми в мові і мовленні</i>	96
<i>Динамічні процеси в синонімічній групі</i>	97
<i>Міжрівневі зв'язки синонімічного ряду</i>	99
АНТОНІМІЯ	100
<i>Поняття про антонімію</i>	100
<i>Антонімія і полісемія</i>	102
<i>Антонімія і синонімія</i>	108
<i>Синоніми</i>	109
<i>Синонімічно-антонімічний блок</i>	110
<i>Типи антонімів за значенням</i>	111
<i>Співвідношення синонімічних і антонімічних зв'язків у структурі багатозначного слова</i>	116
Семантичні макросистеми в лексичному складі	121
<i>Тематичні групи</i>	122
<i>Лексико-семантичне поле</i>	122
<i>Лексико-семантична група</i>	124
<i>Цитована література</i>	126